શેઠ સોરાબજી જમસેદજી જીજીભાઈના
ઈનામનો નિબંધ.

दुकाळ विषे निबंध.

(हिंदुस्तानमां पडेला दुकाळ संबंधी
जाणवा जोग हकीकत.)

રચનાર
એદલજી જમશેદજી ખોરી,
બારિસ્ટર–એટ–લૉ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર.
ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી.

अमदावाद.

આર્યોદય પ્રેસમાં છાપ્યો.

આશ્વિન, સંવત્ ૧૯૪૦.–અક્ટોબર, સને ૧૮૮૪.

કીમત ૯ આના.

પ્રસ્તાવના.

સને ૧૮૭૬-૭૭ ની સાલમાં વરસાદની તંગીને લીધે ગૂજરાતમાં અનાજની ઘણી મોંઘવારી ચાલી હતી, તથા બંગાળા, દક્ષિણ અને મદ્રાસ વગેરે ભાગોમાં દુકાળના દુઃખ-થી ઘણી ખરાબી થઇ હતી. એ વખતે ગૂ. વ. સોસાઇટી-ની વ્યવસ્થાપક મંડળીને એવો વિચાર થયો કે દુકાળ જેવી ભયંકર આપત્તિ આ દેશમાં કોઇ કોઇ વાર પડેછે અને તેથી લોકોના જાનમાલને પુષ્કળ હાનિ પહોચેછે, માટે એ વિષે એક નિબંધ લખાવી, તેમાં આજસૂધીમાં પડેલા દુકાળો સં-બંધી મળે તેટલી હકીકત, તથા એ દરેક દુકાળ વખતે લો-કોને કેવા પ્રકારે અને શીશી મદદ મળી હતી, તથા હવે પછી ભોગજોગે એ દુષ્ટ આપત્તિ આવી પડે તો તેનો અ-ટકાવ કરવા અને તેનું દુઃખ ટાળવા કે ઓછું કરવા લોકોએ અને સરકારે શાશા ઉપાય કરવા એ વાત દાખલ કરાવી હોય તો તે એક ઉપયોગી અને જાણવા જોગ માહિતીના સંગ્રહનું પુસ્તક થઇ શકે. એ વિચાર પાર પાડવાનો ઠરાવ કરી એવો નિબંધ લખવા સારૂ શેઠ સોરાબજી જ. જી. પ્રા-ઇઝ ફંડમાંથી રૂ. ૫૦) નું ઇનામ આપવાની જાહેર ખબર સને ૧૮૭૭ ના અકટોબર માસના બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રગટ કરી, પરંતુ નીમેલી મુદતમાં એકે નિબંધ લખાઇ આવ્યો નહિ. આથી કમિટીએ ઇનામની રકમમાં રૂ.૧૦૦) નો વ-ધારો કરી રૂ.૧૫૦) કર્યા અને એ વિષેની ફરીથી જાહેર-ખબર સને ૧૮૭૮ ના મે માસના બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રગટ કરી. આ વખતે ૪ નિબંધો લખાઇ આવ્યા, તેમાંનો "Industry" સંજ્ઞાવાળો આ નિબંધ, કેટલોક ફેરફાર તથા સુધારો કરાવી ઇનામ આપવા લાયક ઠર્યો. એ પરિણામ બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રગટ કર્યું, પણ પાસ થયેલો નિબંધ લખ-

નારનો પત્તો ઘણા માસ સૂધી મળ્યો નહિ. પુષ્કળ તપાસ કરતાં આખરે ખબર મળી કે એ લખનાર હાલ વિલાયતમાં બારિસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા ગયોછે. આથી તેના એક ભરૂચી મિત્ર મારફતે તેની તપાસ કરાવી ખાત્રી થયેથી ઇનામના રૂ.૧૫૦) માંથી રૂ.૧૦૦) તેને મોકલાવ્યા અને બાકીના રૂ.૫૦) તપાસનારે સૂચવ્યા પ્રમાણે સુધારો કરી આપે ત્યારે આપવાના રાખ્યા. એ ગૃહસ્થને પોતાના અભ્યાસના વખતમાં સુધારો કરવાનો અવકાશ નહિ મળવાથી, ગયા વરસમાં તે પોતાની પરીક્ષા પસાર કરી પાછા આવ્યા બાદ તે નિબંધ તેની પાસે સુધરાવી, ઇનામના બાકી રાખેલા રૂ. ૫૦) આપી, હાલ છપાવી પ્રગટ કર્યોછે.

દુકાળ જેવી દુઃખદાયક આપત્તિ આ દેશને માથે ના આવે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ, તોપણ કદાપિ એવો વખત આવી પડે તો તે પ્રસંગે બનતી સાવચેતી રાખવા સારૂ શાશા ઉપાય કરવા તે વિષે આ નિબંધમાંથી સારી સૂચના મળે તેમ છે. માટે તે લક્ષ પૂર્વક વાંચી જવાની દરેક માણસને અમારી ભલામણ છે.

એડિટર.

આ નિબંધ તૈયાર કરવામાં નીચેનાં અંગ્રેજી પુસ્તકોની મદદ લીધી છે.

1. Colonel Baird Smith's Famine Report.
2. Scarcities in the Madras Presidency, by R. A. Dalyell.
3. Report of the Commissioners appointed to inquire into the Famine in Bengal and Orissa in 1866.
4. Report on Past Famines in the Bombay Presidency, compiled by Lieut-Colonel A. F. Etheridge.
5. Grant Duff's History of the Maharattas.
6. A paper written by J. F. Thomas in the Madras Journal of literature and science on the duty of the state in times of famine.
7. Asiatic Journal and Monthly Register published in London; from Vol. IX to Vol. XXXVI.
8. A letter to William Erskine by Captain James Rivett Carnac from Baroda on the Famine in Gujarat in 1812 and 1813.
9. An essay on the Bengal Famine of 1874, read by Sir Bartle Frere, in London.
10. The annals of Indian Administration containing accounts of famines that have occurred in different parts of India.
11. The Oriental containing famine-accounts.

12. Selections from the records of the Government of India.

13. Political Economy of Famines in India, by Brown.

14. Forest Versus Famine, by E. H. Pringle.

15. Files of the Bombay Gazette, the Times of India and the Bombay Samachar.

E. J. K.

अनुक्रमणिका.

દુકાળ વિષે નિબંધ.

દુકાળ.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર આવી પડતી અગણિત વિપત્તિઓમાં દુકાળ જેવી ભયંકર વિપત્તિ અત્યાર સુધી બીજી કોઇ જણાઇ નથી. હવે ગમે તો એને વિકરાળ વિપત્તિ કહો, ગમે તો મોટામાં મોટી આફત કહો. ગમે તો બળિષ્ટમાં બળિષ્ટ બલા કહો. અગર કેઇ મહાશક્તિનો અતિ ઘણો ત્રાસદાયક કોપ કહો પણ એનું નામ ઘણું ભયાનક છે. એનો દેખાવ ક્રૂર છે. એની ઉસરતી અંગના સાંધે સાંધા ધ્રુજાવનાર છે, અને એનાં પરિણામો તો બહુજ દુષ્ટ અને નાશકારક છે. જબરા ધરતીકંપ. અને બીજા દુઃખદાયક કુદરતી બનાવોના પરિણામ ગમે એવાં ખરાબ ગણાય છે, પણ તે સઘળાં. દુકાળનાં પરિણામ આગળ કાંઈ ગણતરીમાં નથી. દુકાળની વિપત્તિ જેમ અચોકસ છે તેમ તેની અસર પણ ઘણી માઠી અને લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહે એવી છે. મરકી એ જબરામાં જબરો ગજબ ગણાય છે, પણ દુકાળનો ગજબ તો મરકીના ગજબને પણ વિસરાવે એવો છે. મોટી મરકીને પોતાની સાથે ઘસડી લાવનારજ દુકાળ છે. અમૂલ્ય જીવનાં મનુષ્યોને. તરેહવાર ઉપયોગનાં પશુઓને અને ભાત ભાતનાં પક્ષીઓને ભૂખ અને તરસના મારથી મૂડદાં બનાવી દેવાં, એ. દુકાળનું કામ છે. તન્દુરસ્ત શરીર તવાઇ જઈ આંખોમાં ખાડા પડી ડોળા બ-

હાર નીકળી આવે, અંગોઅંગના સાંધા ખુલ્લા દેખાય, ખોરાક વગર ટળવળતું (બિલાડાં બોલતું) પેટ અંદર પેશી જઈ તેની ચામડી ઉપર કરચલી વળે. સ્નાયુના લોચા અને ચામડીના આચ્છાદનમાં ઢંકાઇ રહેલાં શરીરનાં દરેક હાડકાં અને નસો બરાબર ગણી શકાય એવી હાલતમાં દેખાય, અને તેથી મનોહર રૂપ ધરાવતું માણસ વહેમીઓએ કલ્પેલાં ભૂત પ્રેત ને ડાકણના જેવો આકાર પકડી રસ્તે રસ્તે તરફડી તરફડી મૂડદું થઇ પડે. એ સઘળાંનો કમકમાટ ભરેલો ચિતાર દેખાડવાનું કામ દુષ્ટ દુકાળનું છે. માણસો ભૂખથી ઘેલાં બની જઈ ધૂળમાં અન્ન શોધવા માંડે, તથા પ્રાણીઓના છાણને ચુંથીને તેમાંથી ખોરાકની કાંઇ પણ જણસ ખોળવા જતાં અંતે નિરાશ થઈ મોતને આધીન થઈ રહે, એવો દેખાવ આપણી નજરે પાડનાર; તેમજ જમીન સૂકી અને નિરસ, આકાશ ત્રાંબાનું અને ભોંય પિત્તળની, હવા ભૂખી (સૂકી) અને રોગિષ્ટ, તથા મનુષ્યથી માંડીને દરેક પ્રાણીમાત્ર ભૂખ્યાં જંગલી વરૂઓની પેઠે ખુની બની રહેલાં, એ સર્વનો ભયંકર ચિતાર ચિતરનાર પણ ક્રૂર દુકાળજ છે. ઘણીએક કંગાલ માતાઓને હૈયાફૂટી બનાવી તેઓનાં વહાલામાં વહાલાં બાળકોને નિર્દયપણે નદીઓમાં ફેંકી દેતી દેખાડનાર, તથા ઢગલાબંધ માણસોનાં મૂડદાં ઉપર રસ્તે રસ્તે શિયાળીઆં, કૂતરાં અને માંસાહારી પક્ષીઓને ભક્ષ કરતાં આપણી નજરે પાડી કમકમાટ ઉપજાવનાર, એ મહા ભયંકર દુકાળ છે. એ ખરાબ પગલાંના શત્રુના જૂલમથી માણસના શરીરનો કુદરતી રંગ બદલાઈ કાળો થઈ જાય છે, તેના સાંધેસાંધા તવાઇ જાય છે, અને તેનું બોલવું હેવાનના સાદને મળતું આવે છે. એના પાપી અમલમાં માણસો પોતાની નીતિ ખોઈ દે છે,

સંસાર તજી દે છે, અને તઓના માણસપણાનો નાશ થાય છે. વધારે ખેદ પમાડનાર એ બને છે કે, એ વેળાએ કોઇ પરમેશ્વરને તો પિછાણતુંજ નથી. ખુન ચોરી અને લૂટફાટ એ તો સાધારણ થઇ પડે છે. કોઇ માબાપ પોતાનાં નિર્દોષ બાળકોને વગડામાં કે ગામમાં તજી જતાં રહે છે, અને કોઈ ગુલામગીરીમાં અથવા રંડીબાજીમાં નજીવી રકમે વેચી નાખે છે. એટલુંજ નહિ, પણ કોઇ તો એવા વખતે જંગલી ફાડી ખાનાર પશુઓની પેઠે ઉશ્કેરાઇ જરા પણ દયા નહિ લાવતાં, પોતાનાં તરફડતાં બાળકોને કાપી ખાય છે! એક ધણી નથી જોતો પોતાની પ્રિય સ્ત્રી તરફ, કે એક ભાઇ નથી રાખતો પોતાની વહાલી બેનની મરજાદા, પણ પોતાનો જાન બચતો હોય તો કોઇ પણ પ્રકારે તેઓનો ભોગ આપી દે છે. કૃપણ દુકાળનાં કરતુકો એટલી હદ સુધી આગળ વધે છે કે, માણસ પોતાનો ઊચો દરજ્જો, જે આ જગતમાં કર્ત્તારે તેને માટે સરજાવેલો છે, તે ભૂલી જઇ, હેવાન કરતાં પણ ઉતારતી પંક્તિએ ઉતરી બેસે છે.

આ સઘળો ચિતાર ઘણો ભયાનક છે, પણ તેની અસરની જે છાપ માણસના મનની ઉપર પડે છે તે એવી મજબૂત હોય છે કે ઘણાં વરસો પસાર થઇ જવા છતાં તે ભુંસાઈ† જતી નથી. જો કે દુકાળનાં માઠાં પરિણામ સાથે જોડાયલી ખરાબીઓનો તો કાંઇ પાર જ નથી, પણ તે ખરાબીઓમાંથી મળતા ધડા એટલા કીમતી અને એટલા મજબૂત થઇ પડે છે કે તેની યાદ લાંબા વખત સુધી ભૂલાતી નથી. કોઈ પણ જમાનામાં પૃથ્વી ઉપરનો કોઇ પણ દેશ આવી જાતના ધડા

† નાશ પામતી.

સીમા વગર રહી ગયો હશે એમ માની શકાતું નથી. આપણા ભરતખંડ જેવો ફળેલ, આબાદ અને મોટા વિસ્તારનો દેશ પણ વારંવાર લાંબી મુદતે દુકાળનો ભોગ થતો આવ્યો છે, અને દુકાળનું નામ ઘણા લાંબા વખતથી આપણા દેશની ચઢતી પડતી સાથે જોડાયુંજ આવ્યું છે. જે દેશમાં આપણે વસીએ છીએ, તે દેશના ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપણને જેટલું અગત્યનું છે તેના કરતાં ઘણે દરજ્જે અગત્યનું તેમાં પડતા આવેલા દુકાળોની સાલવાર તવારીખનું છે. વળી એ જાતનું અગત્યપણું દિવસે દિવસે વધતું જાય છે; તેનું કારણ એ કે, આ દેશમાં આપણી ચઢતી કળા, આપણાં સુખ, અને આપણી હસતી સાથ દુકાળનો નિકટ સંબંધ છે. વખતે વખત હિંદુસ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગોની ભેટ દુકાળ લેછે, અને તેટલા માટે, તેને આવતો અટકાવવા, તેના આવી પહોંચવા સાગે સાવચેતીઓ રાખવા, અને આવી પહોંચ્યા બાદ તેનાં ત્રાસદાયક પરિણામોનાં અસરો ઓછી કરવા તથા તેનું કાળું મોઢું ઘણા વખત સુધી દૂર કરવા, આજ સુધીમાં જેટલા દુકાળ પડી ગયા છે તેનો વિગતવાર હેવાલ, તેથી થયેલી ખરાબી તથા તેની સાથે લેવાયલા ઉપાયો, અને તેના જવા પછી લોકોએ લીધેલો બોધ, એ સર્વેનું ખરેખરૂં અને પૂરતું જ્ઞાન આપણને ઘણુંજ જરૂરનું છે. પોતાના દેશને ચહાનાર દરેક માણસની, દેશી રજવાડા અને તેમની વફાદાર રૈયતની, કેળવણી પામેલા શખ્સોની, સુધારાના સાથીઓની અને ટૂંકામાં હિંદુસ્તાનના દરેક દેશીની તથા નામદાર અંગ્રેજ સરકારની ખરી ફરજ એ છે કે, હિંદુસ્તાનને માથે દુકાળરૂપી જે બલા સદાકાળ ભમતી ફરે છે તેનાં કારણોનું પૂરતું જ્ઞાન મેળવવું, અને તેનાં સંકટોનો નાશ

કરવાને ઉપાયોરૂપી હથિયાર સજીને આગમજથી તૈયાર થઇ રહેવું.

હિંદુસ્તાનના ગૂજરાત જેવા બહોળા વિસ્તારવાળા પ્રાંતમાં અને ગૂજરાતી ભાષા બોલનારાઓનાં મુખ્ય મુખ્ય મથકોમાં આજ સુધીમાં કેટલા કેટલા દુકાળ પડયા અને તેનાં કેવાં કેવાં પરિણામો નિપજ્યાં, તેની વિગતવાર હકીકત જાણવાની આપણે પહેલી શરૂઆત કરીએ.

प्रकरण १ लुं.

ગૂજરાતમાં પડેલા દુકાળ.

ગૂજરાત જેવા બહોળા પ્રાંતમાં પડેલા દુકાળનું વર્ણન જરા વધારે વિસ્તારથી કરવા માટે એ પ્રાંતને તેના કેટલાએક જાણીતા ભાગોમાં વહેંચી નાખી, તે દરેક ભાગમાં પડેલા દુકાળની તવારીખ જરા લંબાણથી અને બારીકીથી આપવાની વધારે અગત્ય લાગે છે. પહેલ વહેલાં આપણે કાઠીઆવાડમાં પડેલા દુકાળનો ખબર લેઈએ.

દુકાળની મુખ્ય ખાશિયત એ છે કે, તે જૂદે જૂદે ઠેકાણે જો કે જૂદાં જૂદાં રૂપમાં આવેછે, તોપણ તેની અસર એક સરખી હોયછે, તથા તેનાં પરિણામમાં મોટો ફેર જણાતો નથી. વળી ઘણે ઠેકાણે ચોક્કસ મુદ્દતેજ દુકાળ પડતો જણાયલો છે, એટલે પહેલા અને બીજા દુકાળ વચ્ચે જેટલાં વર્ષ પસાર થઇ ગયેલાં હોય છે, તેટલાંજ વર્ષ બીજા અને ત્રીજા, તથા ત્રીજા અને ચોથા દુકાળની વચ્ચે નીકળી જતાં જણાયલાં છે. કાઠીઆવાડ અંગ્રેજી સત્તા હેઠળ પહેલ વહેલું ઇ. સ. ૧૮૧૨–૧૩ માં આવ્યું હતું. એ પહેલાં ત્યાં બે મોટા દુકાળ પડેલા જણાયાછે. તેમાંનો એક ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં અને બીજો. ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં પડયો હતો. જેવો એ ભાગ અંગ્રેજોના હાંથમાં આવ્યો તેવોજ ત્યાં દુકાળ પડયો હતો. તે પછી. ઈ. સ. ૧૮૨૪-૨૫ માં અને ૧૮૩૮-૩૯ માં પડયો હતો. આ સર્વે મોટા દુકાળ પડેલા કહેવાય છે. એ ત્રણે દુકાળ વચ્ચે તેર તેર વર્ષનો અંતર પડેલો જણાયછે. એ પછી કોઇ મોટો દુકાળ કાઠી-

આવાડમાં પડેલો જણાયો નથી, પણ ઇ. સ. ૧૮૬૭ નું તેમજ ઈ. સ. ૧૮૭૮ નું એ બે વર્ષ ત્યાં તંગીનાં હતાં એવું આપણી જાણમાં આવી ચૂકયું છે. ઇ. સ. ૧૮૧૨ માં ત્યાં મોટામાં મોટો દુકાળ પડયો હતો. એ વેળા એનું જોર માત્ર ભાવનગરમાં જરા ઓછું હતું, પણ તે સિવાય એ આખા દ્વિપકલ્પમાં એણે ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. કેટલાક લોકોએ અનાજ મેળવવા માટે પોતાનાં છોકરાં વેચ્યાં હતાં, તેમજ કેટલાક આબરૂ જવાના ભયથી ઝેર ખાઇ મર્ણ પામ્યા હતા. એવું બન્યું હતું કે અનાજની તંગીને લીધે પૈસા પણ નકામા થઈ ગયા હતા; એટલે જેમની પાસે પૈસા હતા તેઓને તે ખરચતાં પણ અનાજ ન મળવાથી મોતને શરણે જવું પડયું હતું. એ વખતમાં ભાવનગરના દરબાર તરફથી રોજ દશહજાર માણસોને જમાડવામાં આવતાં હતાં. હાલાર તાલુકાએ એ વર્ષમાં સર્વથી ઘણું કષ્ટ વેઠયું હતું. જામનગરના રાજ્યનાં ૬૦ ગામડાં તદન વેરાન થઇ ગયાં હતાં, અને એવી જબરી મરકી ચાલી હતી કે તેના આખા રાજ્યની વસ્તીનો માત્ર ત્રીજો ભાગ જીવતો રહ્યો હતો. મોરબી તાલુકાનાં ૬૦ ગામડાંમાંથી ફકત પંદર ગામડાં ઉજ્જડ થતાં બચ્યાં હતાં. વળી દુકાળની આફત પૂરી થતાંજ ઊંદરોનો ઉપદ્રવ થવાથી લોકોના સંકટમાં બહુ વધારો થયો હતો. ભાવનગરના મુલક સિવાય બીજા સઘળા ભાગોમાં ઘાસ તેમજ દરેક ખાવાલાયક વસ્તુનો નાશ થઇ ગયો હતો. એ વેળા એલીચની ટેકરી અને બાબરીઆવાડમાંજ ચારો ઉગેલો હતો, અને તેથી ગાયકવાડી લશ્કરના ઘોડાઓને ખોરાક પૂરો પાડવામાં આવ્યો હતો. હાલાર અને મચ્છુકાંઠા મધ્યેનાં ઘોડા, ગાયો વગેરે ઢોરોને જ્યાં ચારો મળે ત્યાં ચરવાને છોડી દેવાથી તેઓ સઘળાં મોટા સંખ્યાબંધ મર્ણ

પામ્યાં હતાં. કાઠીઆવાડના ઉત્તર ભાગમાં જ્યાં વરસાદ ઝાઝો પડતો નથી, અને જુવારનો પાક નહેર, તલાવ, કુવ વગેરેની મારફતે કરવામાં આવેછે, ત્યાંના લોકોએ આ દુકાળની વખતે થોડું દુઃખ શોષ્યું હતું; કેમકે વરસાદની અહિંઆં ઘણી જરૂર પડતી નથી, અને વળી પાછળથી વાવણી થઇ શકેછે. અનાજ, રૂ, અને ઘઊં, ત્યાં ફેબ્રુઆરી મહિનામાં પડતા પુષ્કળ દવથી (ઓસ–ઝાકળથી) પકવવામાં આવેછે. વળી દક્ષિણ ભાગમાં બાજરી અને જુવારનો એટલો બધો પાક થાય છે કે તે ત્યાં વપરાતાં, બીજા ઘણાખરા ભાગોમાં દૂર દેશાવર મોકલવામાં આવેછે, તથા કેટલુંક અનાજ જમીનમાં કોઠાર કરી તેમાં દાટી રાખવામાં આવેછે. આ ભયંકર દુકાળની વખતે એવું દાટેલું અનાજ ખોદી કાઢી વપરાશમાં આણ્યું હતું. વગવાળા ખેડુતો એ વખતે નહેર તથા કુવા તળાવના પાણીથી વાવણી કરવાને તૈયાર હતા, પણ આકાશમાં વાદળાં ચઢી આવી નાનાં નાનાં ઝાપટાં પડવા લાગ્યાં તેથી વરસાદની આશા ઉપર તેઓ નભરવશ રહી ઠગાયા; તે એટલે સૂધી કે કુટુંબોનું ગુજરાન સારી રીતે કરવા સારૂ ભરી રાખેલું સઘળું અનાજ આશાએ આશાએ વાપરી નાખ્યું. પાછળથી તેમની આંખો ઊઘડી અને નહેરની મારફતે વાવણી કરવાની જરૂર પડી, ત્યારે પાણી ખેંચનાર બળદો વગેરે જનાવર એવી નબળી હાલતમાં આવી ગયાં હતાં કે તે કુવામાંથી પાણી ખેંચી શક્યાં નહિ. આ દુકાળ એટલો જબરો હતો કે, તે વહી ગયા પછી દશ વર્ષ સૂધી આખો દેશ અસલ સ્થિતિમાં આવ્યો નહોતો.

આટલું છતાં એ દુકાળમાંથી છુટવાના ઉપાયો ચાંપતા લેવામાં આવ્યા હતા. જ્યાં જ્યાં કુવાનાં પાણી ખૂટ્યાં ત્યાં ત્યાં નવા કુવા ખોદવામાં આવ્યા હતા. જૂદાં જૂદાં

બંદરો ઉપર સરકારે દાણો અને ઘાસ મોટા જથામાં ભરી રાખ્યાં અને લોકોને તે છૂટક વેચ્યાં. મોટા કસ્બાઓની વચ્ચેના ધોરી રસ્તા ઉપર સંખ્યાબંધ મજુરોને કામે લગાડી સરકાર તરફથી રોજી આપવામાં આવી હતી. એ ઉપરાંત ગરીબોની મદદને માટે જાહેર તેમજ ખાનગી ઉઘરાણાં ચાલ્યાં હતાં. અંગ્રેજ સરકારે, તથા ગાયકવાડે અને જુનાગઢના નવાબે, તેમના ખંડીઆ તાલુકદારો પાસેથી લેવાતી ખંડણી એ વર્ષે માફ કીધી હતી, તે એ તાલુકદારોએ દુકાળમાં આપી દીધી હતી.

જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં કાઠીઆવાડમાં જબરો દુકાળ ચાલ્યો હતો, ત્યારે હજારો લોક ત્યાંથી મુંબાઈ આવ્યાં હતાં. આ લોકોનો નિભાવ કરવા સારૂ મુંબાઈ મધ્યે ટાઉન હાલમાં જાહેર સભા મળી હતી, એ વેળા મી૰ જેમ્સ. એચ. ક્રિફર્ડ પ્રમુખ તરીકે બિરાજ્યા હતા. એ સભામાં સર સા. માલકમ. શેઠ ધાકજી દાદાજી, શેઠ જમસેદજી જીજીભાઈ, આનરેબલ જે. એડનલાપ, અને કરનલ દોકીનસન જેવા પ્રખ્યાત નરો હાજર હતા. આ સાલ કાઠીઆવાડમાં સરાસરી બે ઇંચ વરસાદ પડ્યો હતો. ત્યાંના કુવાઓમાં એક બે માસ ચાલે એટલું પણ પાણી રહ્યું નહોતું. દરરોજ એ ભાગમાંથી ત્રણસો માણસો ધોધા તરફ આવતાં. અનાજ પાણીની લોકોને એટલી બધી તંગી પડવા લાગી કે માતાઓ પોતાનાં નાનાં બાળકોને સહેજસાજ પૈસા લેઇ વેચવા લાગી. ઘાસ ચારાનો તો તદન નાશજ થઈ ગયો હતો.

કાઠીઆવાડમાં પડેલા મોટા દુકાળ ઉપરાંત કોઇકોઇ વાર અનાજની મોઘવારી ચાલતી, અને લોકોને ઘણી મુશ્કેલીથી ખોરાક મળતો. એવી તંગીનો વખત ઇ. સ. ૧૮૬૭

નો હતો. તે પસાર થયા બાદ એવો વખત ત્યાંના લોકોએ ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં જોયો. એ સાલમાં અનાજની મોઘવારીથી લોકોને બહુ આપદા વેઠવી પડી. ત્યાંના પોલિટિકલ એજંટ મી૰ પીલે અનાજની આમદાની, નીકાસ, ખપ, પૂરાંત વગેરેના હિસાબનાં દર અઠવાડીએ પત્રકો બનાવવાનો હુકમ કર્યો હતો. વળી બીજા શા શા ઉપાય લેવા તે વિષે મસલત કરવા સારૂ એ સાહેબ. મુંબાઇના તે વખતના ગવર્નર સર રીચર્ડ ટેમ્પલની પાસે પુને ગયા હતા. ત્યાં તેમણે નામદાર ગવર્નર, કરનલ કેનેડી, કરનલ હેનકાક, અને વડોદરા રેલવેના એજન્ટ મી. માથ્યુ સાથે વિચાર કરી, કાઠીઆવાડમાં ભાવનગરથી ઉત્તરે વઢવાણ સૂધી રેલવેની લાઇન નાખવાનું અને પછી તેને પશ્ચિમે લેઇ જવાનું નક્કી કીધું. એ સિવાય કાઠીઆવાડમાં નહેરો બાંધવાની ગોઠવણ પણ કરવા માંડી. ભાવનગર, નવાનગર, અને પાલીતાણા વગેરે સંસ્થાનોના રાજાઓએ પોત પોતાની રૈયતનાં દુઃખનું નિવારણ કરવા સારૂ સસ્તે ભાવે અનાજ વેચવાને દુકાનો કાઢી હતી, અને ઠેકાણે ઠેકાણે કુવા તળાવો બંધાવવા માંડયાં હતાં. જુનાગઢના ગીરનારના પહાડ ઉપર ઢોરોને ચરવા મોકલવાની ગોઠવણ કરી હતી, અને એ ઉપરાંત શહેર સુધરાઇ તથા પોલીસનો પૂરતો બંદોબસ્ત રાખવાની દેશી રજવાડાઓને પો૰ એજંટ તરફથી તાકીદ કરવામાં આવી હતી. આવા ચાંપતા ઉપાયો કામે લગાડવાથી એ દુઃખ ભરેલી મોટી આફતમાંથી કાઠીઆવાડ કેટલેક દરજ્જે બચી ગયું હતું.

પાલણપુરમાં પડેલા દુકાળ.

આ જગાએ જે જે દુકાળ પડયા હતા તેની ખ-

બર દંતકથાથી, તથા જેઓએ વધારે ઓછા દુકાળ જોયા હતા અથવા બાપદાદાઓથી સાંભળ્યા હતા તેઓના કહેવાથી મેળવવામાં આવી છે. સરકારી નોંધ વખતે હશે ખરી, પણ તે બળી ગઇહશે, અથવા તો ઇસ્વિસનની ૧૮ મી સદીની આખરે ખોસા અને મારવાડના લશ્કરે પાલણપુર તથા રાધણપુર ઉપર ચઢાઇ કીધી ત્યારે તેઓ ફતેહ મેળવી ઉપલી નોંધનાં પુસ્તકો પણ સાથે લેઇ ગયા હશે, એવું વિચારવામાં આવે છે.

પાલણપુરમાં મોઘવારીનાં તેમજ દુકાળનાં વરસ નીચે પ્રમાણે હતાં. એ અરસામાં વરસાદ ન વરસવાથી પાક થયો નહિ, તેથી અનાજની તંગીને લીધે લોકોને ઘણું સોસવું પડયું હતું.

ઇ. સ. ૧૭૪૭.	ઇ. સ. ૧૮૦૪.	ઇ. સ. ૧૮૩૯.
,, ૧૭૫૬.	,, ૧૮૧૩.	,, ૧૮૪૨.
,, ૧૭૮૫.	,, ૧૮૨૫.	,, ૧૮૪૯.
,, ૧૭૯૧.	,, ૧૮૩૪.	

એ વર્ષોમાં વરસાદ ઘણુંકરીને મુદ્દલ પડયો નહોતો અને ભૂખમરો એટલો ચાલ્યો હતો કે ગરીબ લોકો ટપોટપ મરી જતાં હતાં. ઘાસ ન ઉગવાથી તવંગર લોકો પોતાનાં ઢોરને જ્યાં ચારો મળી આવ્યો ત્યાં લેઇ ગયા, પણ ગરીબનાં ઢોર માર્યાં ગયાં હતાં. આથી ભીલ કોળી ઇત્યાદિ લોકો જેએ માંસ ભક્ષ કરતા હતા તેઓને પેટ ભરવાની મુશ્કેલી પડી હતી. વાણીઆઓએ તથા તવંગરોએ પોતાના ગુપ્ત ભંડારમાં આગલાં વર્ષોનું અનાજ ભરી રાખ્યું હતું. પણ તેમણે લૂટાઈ જવાની અને ખૂટી પડવાની બીકે તે છચોક બહાર કાઢયું નહિ. તેથી લોકો ઘભરાટમાં પડી અનાજની શોધમાં બહાર નીકળી ગયાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં ત્યાં સખ્તમાં સખ્ત દુકાળ પડ્યો. એ દુકાળ આખા કાઠીઆવાડમાં પણ વધારે કઠણ હતો. પાલણપુરમાં ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં વરસાદ ન પડવાથી અનાજ પાક્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૮૧૨ માં વરસાદ પડવાથી પાક સારો ઉતરવાની આશા હતી, પણ એ વરસમાં તીડનાં ટોળાં ઉતરી આવ્યાં અને અનાજનો નાશ કરી નાંખ્યો. વળી ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં વરસાદ પડ્યો નહિ અને તેથી પાક પણ થયો નહિ. લોકો ઝાડની છાલનો ભૂકો કરી તથા ભીખ માગી કે ચોરી કરી થોડોક આટો મેળવી એકત્ર કરી તેના રોટલા કરી ખાતાં. કેટલાક લોક જેઓ માંસાહારી હતા તેઓ ગાયો. ભેંશો ઇત્યાદિ ઢોરને ચોરી જઇ મારી નાખી તે પર ગુજરાન ચલાવતા. વળી એટલેથી પણ બસ ન થતાં વધારે ભૂખમરો ચાલવા લાગ્યો ત્યારે માણસ માણસને ખાવા લાગ્યાં હતાં. કેટલાક દાખલા એવા પણ જણાયલા છે કે અતિશય ભૂખથી રખડતાં રખડતાં અંતે દીવાના થઇ ગયેલા બાપ, પોતાનાં બાળબચ્ચાંને મારી ખાવા લાગ્યા, તે વખતે તે બાળકોની માતાઓ તેઓનો જાન બચાવવા વચ્ચે પડતી હતી ભૂખમરો એટલો બધો ચાલ્યો હતો કે જેઓ જીવતાં હતાં તેઓમાં પોતાના ઘરનાં મરી ગએલાં માણસનાં મૂડદાં પડેલાં હતાં તેમને બાળવા અથવા ભૂમિદાહ દેવા લેઈ જવાની જરાએ શક્તિ નહોતી. આવાં જબરાં સંકટોને લીધે ઘણાં ગામડાં વસ્તી વિનાનાં થઈ ગયાં હતાં, જેઆંનાં થોડાંક વસાવવામાં આવ્યાં અને બાકીનાં તો છેક જ ઉજ્જડ થઈ ગયાં. ઇ. સ. ૧૮૧૩ નો દુકાળ સઘળે ઠેકાણે એક સરખી રીતથી પથરાઇ ગયો હતો. એ વરસ સિવાય જે જે વર્ષોમાં થોડા સખ્ત દુકાળ પડ્યા તે વર્ષોમાં નહેરની મારફતે વાવણી કરવા સારૂ ઠાકોરોએ

અને સરદારોએ ખેડુતોને નાણાં ધીર્યાં હતાં, તથા વાવણીને માટે જોઈતું અનાજ આપ્યું હતું. વળી ભૂખે મરતા લૂટારૂઓથી ઉગતા પાકને બચાવી રાખવા લશ્કરી માણસોનો પણ સારો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૩ ના વર્ષના દુકાળમાં પાલણપુરના દીવાને રૂ૧) નું ૬ શેર પ્રમાણે ભરી રાખેલું અનાજ ૧૬ શેર પ્રમાણે લોકોને વેચવા માંડયું હતું. તે ઉપરાંત લોકોની રોજી પેદા કરવા સારૂ જાહેર ઉપયોગનાં કામો ઊભાં કરી ગરીબોને તે પાછળ મજુરીએ લગાડી દીધાં હતાં. રાધણપુરના નવાબે પણ એવાજ લાયક ઉપાયો કામે લગાડયા હતા. ઇ. સ. ૧૮૬૧ થી ૧૮૬૫ સૂધી અનાજની ઘણી તંગી ચાલી તે વખતે તે એક રૂપિઆનું આઠ શેર વેચાતું અને ગરીબો ભૂખથી મરી જતા. ભીલ તથા બીજા નીચલા વર્ગના લોકો ઝાડનાં મૂળીઆં તથા છાલ ઉપર ગુજરાન કરતા. પાલણપુરના દિવાન અને રાધણપુરના નવાબે તેઓના તાલુકાઓમાંથી અનાજ બહાર લેઇ જવાની બંધી કીધી. મોટા હોદ્દેદારો અને તવંગરોએ આ વખતે પોતાનાં માણસોને તેઓના મુસારાનો ચોથો ભાગ મુસારા ઉપરાંત મોંઘવારીના ભત્થા તરીકે વધારે આપ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૧૩ ના તથા ઇ. સ. ૧૮૬૧ થી ૧૮૬૫ સૂધી પડેલા દુકાળે ૫૪૧૪ મૈલના વિસ્તારના મુલક ઉપર સંકટ મચાવ્યું હતું.

બીજાં વરસોમાં નાના નાના દુકાળ પડ્યા તે વખતે ૧૭૦૭ મૈલના વિસ્તારનો દેશ આપદામાં આવી પડ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૧ થી તે ૧૮૬૫ સૂધી પડેલા દુકાળમાં અનાજ રૂપિઆ એકનું છથી તે આઠ શેર સૂધી વેચાતું, અને બીજા નાના દુકાળના વખતમાં ૧૪ શેરનું વેચાતું.

મહિકાંઠા પ્રાંતમાં પડેલા દુકાળ.

આ ભાગના દુકાળની ચોકસ નોંધ મળી શકતી નથી; તોપણ દુકાળનાં જેજે વર્ષો જણાયલાં છે, તે ઇ. સ. ૧૭૯૧--૧૮૧૩-૧૮૨૫ અને ૧૮૩૪ નાં છે. એ વર્ષોમાં ત્યાંના લોકોએ ઘણું સંકટ વેઠ્યું હતું, અને સંખ્યાબંધ માણસનાં મર્ણ નીપજ્યાં હતાં. ઘણાં માત પિતાને પોતાનાં પ્રિય બાળકો વેચવાં પડ્યાં હતાં, તથા કેટલાકને તેઓનું પેટ ન ભરાયાથી બીજાને આપી દેવાં પડ્યાં હતાં. એ પ્રાંતમાં લૂંટારાઓનો ત્રાસ ઘણો ચાલતો હતો. તેઓના જુલમમાંથી લોકોને બચાવવા સારૂ અંગ્રેજ સરકાર ઇ. સ. ૧૮૧૨માં વચમાં પડી, તોપણ તે પછી એટલું બધું અંધેર ચાલ્યું કે, બીજાં કેટલાંક સંકટોની પેઠે ભૂખમરાનું સંકટ ત્યાં સાધારણ થઇ પડ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૩૬માં અંગ્રેજ સરકારના ઉપરીપણાનો અમલ ત્યાં બરાબર જામ્યો અને ઇ. સ. ૧૮૫૪થી એ ભાગમાં પડતા વરસાદની નોંધ બરાબર રાખવામાં આવી. એ વરસની અગાઉના દુકાળ વિષેની કાંઇ પણ ભરોંસાદાર ખબર મેળવવાની તજવીજ ફોકટ છે. ભૂગોળવિદ્યાથી જણાયછે કે મહિકાંઠા ગૂજરાતમાં આવેલો એક ભાગ છે, માટે જે અસરો ગૂજરાતના બીજા ભાગો ઉપર દુકાળે કીધી તે એ ભાગમાં પણ થવી જોઈએ. જેમ ઇ. સ. ૧૮૬૩-૬૪ માં બહાર દેશાવરથી મોટા જથામાં અનાજ મગાવી ખરીદ ભાવે વેચવાની કાઠીઆવાડમાં તજવીજ થઇ હતી તેમ મહિકાંઠામાં થઈ હોય એવું કોઈ જગોએ જણાયલું નથી. એવું કામ અહિંઆં ન બને તેનાં બે કારણો છે. એક તો એ કે અહિંની જમીન પહાડ પત્થરવાળી હોવાથી જોઇતા ધોરી રસ્તા મળે નહિ, તથા એને દરિઆનો કિનારો લાગ્યો નથી. વળી એ પ્રાંતમાં

એટલે એના મૂખ્ય પાંચ ઇયા છ ભાગોમાં ઉપર કહ્યું તે ઉપરાંત પૈસાની પણ ઘણી તંગી હોવાથી ધારેલું કામ પાર પડી શકે નહિ.

અમદાવાદમાં પડેલા દુકાળ.

અમદાવાદ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં આવ્યું તેની આગમજ મુસલમાન પાદશાહોની સત્તા હેઠળ હતું. એ પાદશાહોના વખતમાં ઇ. સ. ૧૬૩૧ (વિ. સંવત્ ૧૬૮૭) નું વર્ષ જે "સત્યાશીઓ કાળ" એવા નામથી ઓળખાય છે, તે વર્ષમાં લોકોને જબરૂં સંકટ પડ્યુ હતુ; તે એટલે સૂધી કે માણસ માણસને ખાવા લાગ્યાં હતાં. તે વખતે પાદશાહે અમદાવાદ, સુરત અને બરાનપોર મધ્યેના પોતાના સુબાઓને દિલ્હીથી હુકમ લખ્યા હતા કે, સરકારી લંગરખાનાં ઉઘાડી તેમાંનું અનાજ લોકોને વહેંચવું. એ ઉપરાંત અમદાવાદના લોકોને ત્યાંની (અમદાવાદની) સરકારી ત્રિજોરીમાંથી પચાસ હજાર રૂપિઆ વહેંચવાનો હુકમ આપ્યો હતો. આ દુકાળ વરસાદ ન આવવાથી પડ્યો હતો. પાદશાહે દયા કરીને એ વર્ષનું જમીનનું મહેસૂલ ખેડુતો પાસેથી લીધું નહોતું, એટલુંજ નહિ, પરંતુ બીજી પણ સારી મદદ કરી હતી. એ પછીનો દુકાળ ઈ. સ. ૧૬૫૦માં પડેલો જણાયલો છે. એ બૂરો દુકાળ સાત વરસ સૂધી ચાલુ રહ્યો હતો, અને લોકો મહા મહા દુઃખી થયાં હતાં. એ વિષેનો મન માનતો હેવાલ કોઈપણ રીતે મળી શકતો નથી

ઇ. સ. ૧૭૧૮ (વિ. સં. ૧૭૭૪ નું વરસ "ચુંઓતરા કાળ"નું ગણાય છે. એ વરસમાં જે દુકાળ પડ્યો તેથી સંખ્યાબંધ લોકો ભૂખમરાથી મરી ગયાં હતાં. ભૂખના દુઃખથી વ્યાકુળ થયેલાં માબાપે પોતનાં વહાલાં

છોકરાંને પૈસાની નજીવી રકમે એટલે સહેજ એક બે રૂપિએ વેચી નાખ્યાં હતાં. એ વખતે અનાજના ભાવ ઘણાજ તેજ હતા; બાજરી અને મગ બે આને શેર મળતાં. બહાર દેશાવરથી કેટલુંક અનાજ આવ્યું હતું, પણ તે અનાજ સરકારે મંગાવ્યું હતું કે વેપારીઓએ, તે ચોકસ જણાતું નથી.

"તીલોતરો કાળ" એ નામે ઇ. સ. ૧૭૪૭ (વિ. સં. ૧૮૦૩)નું વરસ ઓળખાતું હતું. એ વરસમાં વરસાદનું એકપણ ટીંપું ન પડ્યું તથા ઘાસનું એક તૃણ સરખું પણ ન ઉગ્યું. લોકોએ ભેગાં મળી વરસાદને માટે ત્રણ દિવસ સૂધી ઇશ્વર પ્રાર્થના કીધી, પણ તેથી કાંઇ વળ્યું નહિ અને અનાજના ભાવ ઉલટા વધતા ગયા, તે એટલે સૂધી કે રૂપિઆ એકનું છથી તે આઠ શેર સૂધી મળવા લાગ્યું. આથી કરીને સંખ્યાબંધ માણસ અંનપાણી વિના તરફડી તરફડીને મરવા લાગ્યાં. કેટલાક કાયર થયેલા લોકો મુએલાં ઢોરનાં માંસ ખાઇ જીવવાને ફાંફાં મારતા હતા.†

મુસલમાન પાદશાહોના દીવાનની નોંધમાં છેલ્લો દુકાળ. ઇ. સ. ૧૭૬૧ (વિ. સં. ૧૮૧૭)નો જણાવેલો છે. એ દુકાળ હવામાં બિગાડ થવાથી તથા મારવાડીઓનાં તોફાનને લીધે પડયો હતો. હજારો લોકો મરકીથી બે ત્રણ દિવસમાં મરણ પામ્યાં, તેમને દાટવા બાળવાને પણ કોઈ

† નદી તથા તળાવ સૂકાઇ ગયાં. આસપાસના ગામડાનાં લોકો પાણીની શોધમાં પોતાનાં ઘરબાર છોડી જંગલે જંગલ ભટકવા લાગ્યાં. ઘણાંક માળવા તરફ નીકળી ગયાં. કેટલાં માણસ મુઆં હશે તેની ગણતરી જણાતી નથી. અનાજ ઘણું મોઘું વેચાવા લાગ્યું. આવા વખતમાં જે ગામડાં ઉજ્જડ થયાં તે ફરીથી વસ્યાંજ નથી.

માણસ મળી શક્યાં નહિ. નવારસી માણસનાં મૂડદાં સરકાર તરફથી સાબરમતી નદીને કાંઠે કાઢી નાંખવામાં આવતાં. આસપાસના કસ્બા અને ગામડાંના ભૂખે મરતા લોકો પોતાનાં ટળવળી મરતાં છોકરાંને વેચવા સારૂ શહેરમાં આવી ભેગાં થયાં હતાં. એવી રીતે વેચાતાં છોકરાંનું મૂલ એક બે રૂપિઆ ઉપજતું. આ અરસામાં કેટલા વિસ્તારની જમીન ઉપર દુકાળ ચાલ્યો તથા લોકોને તેમાંથી છોડવવાને શા શા ઈલાજો લેવાયા, તે જણાયું નથી. ત્યાર પછી લાગલાગટ સાત વરસ સૂધી અનાજના ભાવ વધેલા રહ્યા હતા. સાધારણ જાતનું અનાજ રૂપિઆ એકનું વીસ શેર મળતું.

ઇ. સ. ૧૭૯૦–૯૧ (વિ. સં. ૧૮૪૭)માં પડેલા દુકાળમાં સંખ્યાબંધ ઢોર મરણ પામ્યાં, અને ભયંકર દરદો તથા માંદગી પેદા થઇ. વરસાદ ન વરસ્યો એ દુકાળનું તરતનું કારણ હતું. ઘણા લોકોનો આ વખતમાં નાશ થયો હતો. અનાજ ચાર આને મણ વેચાતું હતું તે છેક બે રૂપિએ મણ વેચાવા લાગ્યું. કેટલાક માણસોએ પોતાનાં લાડીલાં બાળ બચ્ચાંઓને જુજ રકમે વેચી નાખ્યાં હતાં. વળી કેટલાંક માણસો માળવામાં ઉતરી પડયાં હતાં. એ દુકાળ સાત વર્ષ સૂધી ચાલ્યો હતો. ગૂજરાતમાં એને "સુડતાળો કાળ" કહેવામાં આવે છે. એ દુકાળનો ત્રાસ લોકોમાં એટલો બધો ફેલાયલો હતો કે આજપણ કોઈ કૃપણ માણસને ધિક્કારથી કહેવું હોય ત્યારે એમ કહેછે કે "એના ઘરમાં તો સુડતાળો ચાલે છે."

બીજો મોટો દુકાળ ઈ. સ. ૧૮૧૨-૧૩(વિ. સં. ૧૮૬૯)નો હતો. એ વર્ષમાં થોડોક વરસાદ વરસ્યો હતો, પણ માળવામાં દુકાળ ચાલવાથી ત્યાંના લોકો અત્રે ઘસડાઈ આવવા-

થી અનાજ પાણીની તંગી પડી, અને અહિં પણ જબરો દુકાળ ચાલુ થયો. વળી તે સાથે એક બે વખતે તીડનાં મોટાં મોટાં ટોળાંએ આવી જેવા તેવા પાકનો પણ નાશ કર્યો હતો. સખ્તાઇ અને વિપત્તિમાં એ દુકાળ ઇ. સ. ૧૭૯૦-૯૧ ના દુકાળથી સહેજ ઉતરતો ગણાવામાં આવ્યો હતો. એ વર્ષમાં જુવાર, બાજરી ઇત્યાદિ અનાજ અઢી રૂપિએ મણ વેચાયાં. ઘી વીસ રૂપિએ મણ મળતું અને ગોળ તથા તેલ એક રૂપિઆનાં ૮ શેર સૂધી વેચાતાં. આ વર્ષમાં બંગાળા તથા બીજા ભાગોમાંથી ધોલેરાના બંદરમાં ઘણાંખરાં અનાજની આવદાનો થઇ હતી. વળી તે સિવાય કોઠારોમાં દાટેલું જથાબંધ અનાજ બહાર કાઢી વેચવામાં આવ્યું હતું. ઢોરોમાં જબરી મરકી ચાલવાથી સંખ્યાબંધ બળદોને બચાવવા સારૂ કાઠીઆવાડમાં હાંકી મૂક્યા હતા. બીજે વર્ષે પુષ્કળ વરસાદ પડયો, પણ બધા વર્ગના લોક નબળા થઇ જવાથી તાવ અને બીજા રોગોને આધીન થઇ મરવા લાગ્યા. આ દુકાળમાં અમદાવાદ શહેરની વસ્તીનો નજદીક ચોથો ભાગ મર્ણ પામેલો જણાય છે. મૂડદાંને બાળવાને જોઇતાં લાકડાં ન મળવાથી. બાંધેલાં ઘરોમાંથી કાટમાલ તોડી કાઢીને તે ઉપયોગમાં લેવો પડયો હતો. મરકીનું જોર એટલું બધું હતું કે મૂડદાંને સ્મશાનમાં લેઇ જનાર પુરૂષો પૂરા નહિ પડવાથી ઘણીવાર સ્ત્રીઓને તે ઉચકી જવાં પડતાં ! આ મરકીનું મુખ્ય કારણ વિપરીત ખોરાક હતો. એ વર્ષમાં મારવાડથી આવેલાં ભૂખે મરતાં માણસોને અનાજ મળ્યું નહિ, અને તેઓ માંસ પણ નહોતાં ખાતાં, તેથી તેઓ સઘળાં રવડી રવડીને મર્ણ પામ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૧૯ (વિ. સં. ૧૮૭૫) અને ઇ. સ. ૧૮૨૫ (વિ. સં. ૧૮૮૧)નાં બે વર્ષો મહા તંગીમાં પસાર

થયાં. એ તંગી વરસાદ આવ્યા પછી શરૂ થયેલી ખરાબ ઋતુથી તથા વરસાદ નહિ પડવાથી થઇ હતી. એ વખતે એક મણ અનાજના એકથી અઢી રૂપિઆ બેસતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૨૫ (વિ. સં. ૧૮૮૧) નો દુકાળ " એકાશીઓ કાળ " કહેવાય છે. એ વરસમાં બહાર દેશાવરોથી દરિઆને માર્ગે ધોલેરા બંદરમાં અનાજ આવ્યું હતું, તથા તે સાથે માળવામાંથી પણ કેટલુંક અનાજ આવી પહોંચ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૩૪ (વિ. સંવત્ ૧૮૯૦) માં રેલ આવવાથી પાક થઇ શકયો નહિ અને તેથી દુકાળ શરૂ થયો. વળી એ વરસમાં તીડનાં મોટાં ટોળાં આવ્યાં, જેથી અનાજ વધારેમાં વધારે બે રૂપિએ મણ મળવા લાગ્યું. તેમજ પડતા ઉપર પાટુની પેઠે જથાબંધ ‡કામળા પડયા તે ઉગેલા અનાજના છોડને ખાઈ ગયા. વરસાદના પહેલા ઝાપટા સાથે એ જીવ પડયા હતા એમ કહેવાય છે. એ કામળા મહી નદીથી મીઆંગામ, ડભોઇ, અને પાવાઘઢ સૂધી જઇ લાગ્યા હતા. આ વરસમાં માણસો તથા ઢોરોમાં જબરી મરકી ચાલી નહોતી.

ઇ. સ. ૧૮૩૮ માં વરસાદ ન આવવાથી દુકાળ પડયો, પણ એ ખરો દુકાળ કહી શકાય નહિ. એ સાલમાં અનાજ ચાલતા ભાવે વેચાયું હતું.

અમદાવાદ જીલ્લાના જૂદા જૂદા ભાગમાં પડેલા દુકાળ.

તાલુકાના અમલદારો, કસ્બાના મતાદારો, અને બીજા આબરૂદાર ગૃહસ્થોના કહેવા પ્રમાણે, આ જીલ્લામાં ઇ. સ.

‡ એ મોટી ઇયળો જેવા આશરે દોઢ ઇંચ લાંબા અને કાળા રંગના જીવડા થાયછે. તેમના આખા શરીરે પુષ્કળ રૂવાંટીના જેવા વાળ હોયછે તેથી તેમને કામળા કહેછે. કચ્છમાં એ જીવડાને "કુત્તિ" કહે છે,

૧૭૬૧ માં દુકાળ પડ્યો હતો. એ વરસ "સત્તરોકાળ" નામે ઓળખાતું હતું. આ દુકાળ વરસાદ ન આવવાથી પડ્યો હતો. એ સાલમાં એક કાચા મણ અનાજનો ૨ાા પડતો હતો. એ દુકાળ પરાંતીજ પરગણામાં અને મહિકાંઠા-માં ઘણો જણાયો હતો. એમાંથી છૂટવાના ઉપાયો લેવામાં આવ્યા નહોતા, તેમ ઉપાય લેવાની ઘણી ગરજ પણ નહોતી.

ઇ. સ. ૧૭૮૦–૮૧માં પડેલા દુકાળનો હેવાલ મળતો નથી. એ એકજ તાલુકામાં પડેલો હતો, અને એનું જોર એટલું નરમ હતું કે એને દુકાળ કરતાં તંગી કહીએ તો ચાલે. ઈ. સ. ૧૭૬૨ના દુકાળમાં અનાજ વગેરેના જે ભાવ હતા તે એ સાલમાં પણ હતા. છૂટકારાના કાંઈ પણ ઉપાય લેવામાં આવ્યા નહોતા.

ઇ.સ. ૧૭૮૬નું વર્ષ "એતાલા"નું કહેવાતું. ઇ.સ. ૧૭૬૧ ના દુકાળનો સઘળો હેવાલ આ સાલના દુકાળને લાગુ પડેછે.

ઇ. સ. ૧૮૧૨ ના દુકાળમાં પહેલો વરસાદ વરસ્યો હ-તો અને પાકના છોડ બે ત્રણ ફૂટ ઊંચા ઊગી નીકળ્યા હતા, પણ પાછળથી વરસાદની તંગીને લીધે તે કરમાઈને સૂકાઇ ગયા હતા. ધોળકાના લોકોની મદદને માટે ચરોતર-માંથી અનાજ આવ્યું હતું, અને તે લોકોને મફત વહેંચવા-માં આવ્યું હતું નદીકાંઠાનાં તથા કુવા તળાવોની સોઇવાળાં ગામડાંના લોકો ઉપર સરકાર તરફથી હૂકમ ગયા કે નહેર-ની મારફતે (કાંસ ખોદીને) પાકને માટે વાવણી કરવી. તે-મજ ઘણાંક ગામના લોકોને નવા કુવા કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી.

સાણંદના લોકોએ ઘઊં અને જવની મોટી મોટી વ-ખારો ભરી રાખી હતી તેથી એ વખતે તેમનો બચાવ થયો. વળી નવા કાંસ ખોદીને તેની મારફતે પણ તેમણે થોડો ઘણો પાક પકવ્યો હતો.

વીરમગામ તાલુકાની એવી હાલત આ વખતે સંભ-ળાઇ નથી કે જેથી એ ભાગના લોકોને કોઇ તરફથી છૂટકારાની મદદ લેવી પડી હોય. ધોળકા તાલુકાના છૂટકારાને માટે એ વખતે મલબાર કાંઠાના મૂલકમાંથી જથાબંધ અનાજ મંગાવ્યું હતું. આ વેળા ખાનગી સખાવતથી લોકોને મદદ મળેલી લાગતી નથી. મોડાસાના નાણાવટીઓ અને શાહુકારોએ લોકોની હાલત તરફ દયા આણી પોતાના ખરચથી કેટલુંક અનાજ ખરીદ કરી ભૂખે મરતા લોકોને વહેંચ્યું હતું.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૨–૨૩ નો દુકાળ "અગનોતરો" એ નામે ઓળખાય છે. એ વખતે ધંધુકા, ધોળકા, વીરમ-ગામ, ઘોઘા, દસક્રોઈ, પરાંતીજ અને મોડાસા એ પ-રગણાં અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં હતાં. ધંધુકાના રહેવા-સીઓ જીવવા પામ્યા તે બંગાળા તથા બીજાં ઠેકાણાંથી આવેલા અનાજ ઉપર ગુજરાન કરવાથી. એ અનાજ ધોલે-રાના બંદર ઉપરની વખારોમાં ભરી રાખેલું હતું. વળી કેટ-લાક ભાગના લોકોએ થોડો ઘણો પાક પકવ્યો પણ હતો. દસક્રોઈ તાલુકાના લોકોના છૂટકારાને માટે બહાર ગામથી કાંઇ પણ મદદ આવી પહોંચેલી જણાઇ નથી.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮ માં ઘણી તંગી ચાલી હતી. એ વર્ષને "ચુંવોતરા"ના નામથી ઓળખવામાં આવેછે. ધોળકા તાલુકામાં ખરીફનો (ચોમાસું) પાક વધારે વરસાદથી, અને રવીનો (શિયાળુ) પાક તોફાનથી (માવઠાં વગેરેથી) ખરાબ થઇ ગયો હતો. તેમજ પરાંતીજ અને વીરમગામ તાલુકાનો સઘળો પાક કોગળીઊં વગેરે મરકી અને તોફાનથી નાશ પામ્યો હતો. પરાંતીજમાં ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮ માં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થયું, તે વેળા ત્યાં પહેલ વહેલું કોગળીઊં ચાલ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૨૪–૨૫ નું વર્ષ પણ દુકાળનું ગયું. એ વર્ષમાં

મોસમના પહેલા ભાગમાં વરસાદ પડયો, પણ પાછળથી તે બંધ થઇ ગયો. તેથી ફક્ત આઠમા ભાગ જેટલુંજ અનાજ પાક્યું. એટલું છતાં અનાજના છોડનાં ડૂંડવાં ભરેલાં હતાં, અને તે ઢોરોને ચારા તરીકે કામમાં આવ્યાં હતાં. આ વર્ષે આખા જીલ્લામાં તંગી ચાલી હતી.

ધંધુકા તાલુકના લોકોને કુવા, તળાવ તથા નદીના પાણીથી પાક કરવાને સરકારે ઊશ્કેર્યા હતા. આ વખતે ત્યાંના લોકોના ગુજરાનને માટે ધોલેરાથી અનાજ આવ્યુ હતું.

વીરમગામ તાલુકામાં અનાજ ઉપર કર લેવાતો હતો તે સરકારના હુકમથી બંધ પાડવામાં આવ્યો, તેથી કરીને અનાજના વેપારીઓને ફાયદો થવાથી તેમણે ભાવમાં ઘટાડો કર્યો હતો.

સાણંદ તાલુકાના લોકોની ભૂખ ટાળવા સારૂ જથાબંધ અનાજ વહેંચવામાં આવ્યું હતું, તથા કુવા અને તળાવ વગેરેના પાણીથી ખેડુતોએ કેટલોક પાક પણ પકવ્યો હતો.

ઘોઘાના લોકોને વાવણી માટે પાણી પેદા કરવા સારૂ કુવાઓ બાંધવા સરકાર તરફથી ઉલટ અને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યાં હતાં. પરાંતીજમાં ખાનગી સખાવત એટલી ચાલી કે ગૃહસ્થ લોકો પોતાનું ભરી મૂકેલું અનાજ ગરીબ અને ભૂખે મરતા લોકોને છૂટથી આપતા હતા. મોડાસામાં તથા દસક્રોઈ તાલુકામાં લોકોના છૂટકારાને માટે કાંઈ પણ ઉપાય લેવામાં આવ્યા હોય એવું જણાયું નથી.

ઇ. સ. ૧૮૩૪ નું વર્ષ ઘણું તંગીનું ગયું. એ વર્ષે વરસાદ ઘણો થોડો વરસ્યો હતો, પણ ધંધુકામાં પુષ્કળ વરસાદ વરસવાથી ત્યાં મોટી રેલ આવી હતી. ધોળકા અને પરાંતીજ તાલુકામાં તીડ પડયાં હતાં તેમણે આસપાસના ખેતરના પાકનો નાશ કીધો હતો. એ વર્ષમાં ઘોઘા સિવાય

આખા જીલ્લામાં તંગી ચાલી હતી.

એ તંગી ટાળવાને ધંધુકામાં અને ધોળકામાં શાશા ઉપાય લેવામાં આવ્યા તે જણાયલું નથી. સાણંદમાં ઇ. સ. ૧૮૨૪ ની સાલની તંગી વખતે જે ઉપાયો લેવામાં આવ્યા હતા તે આ વર્ષે પણ લેવાયા હતા. વીરમગામમાં કાંઇપણ હીલચાલ થઈ હોય એમ જણાયું નથી. પરાંતીજ તાલુકાના સરકારી કારકુનોના પગાર છ મહિના સૂધી વધાર્યા હતા. (એટલે મોંઘવારી બદલ કેટલીક રકમ વધારે આપી હતી) તેમજ કેટલાક મહેવાસી ગામના ઠાકોરો પાસેથી લેવાતી સરકાર ચોથ પાછી આપવામાં આવી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૩૮–૩૯ નું વર્ષ તંગીનું ગયું, પણ તે આગલા વર્ષો જેવું સખ્ત નહોતું. વરસાદ થોડો વરસવાથી એ તંગી પડી હતી, અને પરાંતીજ તથા મોડાસાના ઉત્તર તરફના ભાગો સિવાય બધે તે પ્રસરી હતી. એ વખતે સર્વે ઠેકાણે છૂટકારા સારૂ ચાંપતા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૪૮–૪૯ નું વર્ષ પણ તંગીનું હતું. સાણંદ અને પરાંતીજમાં અનાજના ભાવ બીજા તાલુકા કરતાં ચડતા હતા. પરાંતીજમાં વધારે તંગી હોવાથી સરકાર તરફથી લેવાતા મેહેસૂલમાંથી સાત હજારની રકમ ખેડુતોને પાછી આપવામાં આવી હતી.

અમદાવાદ જીલ્લાના જૂદા જૂદા તાલુકાઓમાં જૂદા જૂદા વરસે અનાજ †શા ભાવથી વેચાતું હતું તેનો વિગતવાર કોઠો.

---

† જે જાતના અનાજના ભાવની ખબર મળી નથી ત્યાં " આવી નિશાની મૂકેલી છે.

તાલુકો દસક્રોઈ.

વર્ષ (ઇ. સ.)	રૂપિઆ એકના કાચા (૪૦ રૂપિઆ ભારના) શેર પ્રમાણે.								
	જાડા ચોખા.	ઝીણા ચોખા.	ઘઉં.	બાજરી	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૭૯૦-૯૧	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૧૮૧૨-૧૩	૧૦	૭	૧૦	૧૦	૮	૧૦	૧૨	,,	૪
૧૮૧૯-૨૦	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૧૮૨૪-૨૫	૨૭	૨૪	૨૬	૨૮॥	૨૦॥	૨૮	૩૩	,,	૯
૧૮૩૪-૩૫	૨૯	૨૭	૨૪	૨૫	૩૦	૩૩	૨૭	,,	૮
૧૮૩૮-૩૯	૩૨	૨૮	૨૮	૩૩	૨૫	૩૬	૩૮	,,	૧૧

સાણંદ તાલુકો.

વર્ષ (ઇ. સ.)	કાચા એક મણનો ભાવ. (રૂપિઆ અને આનાથી.)								
	જાડા ચોખા.	ઝીણા ચોખા.	ઘઉં.	બાજરી.	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૭૯૦-૯૧	૧-૯	૧-૧૪	૨-૦	૧-૧૨	૧-૧૪	૧-૪	૧-૧૨	,,	૪-૪
૧૮૧૨-૧૩	૩-૪	૪-૪	૩-૧૨	૩-૨	૩-૧૨	૩-૮	૪-૮	,,	૫-૫
૧૮૧૯-૨૦	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૧૮૨૪-૨૫	૨-૪	૨-૧૨	૩-૪	૨-૧૪	૨-૪	૨-૧૨	૨-૧૨	,,	૬-૧૨
૧૮૩૪-૩૫	૦-૧૩	૧-૦	૧-૧૪	૧-૪	૧-૦	૦-૧૪	૧-૦	,,	૩-૮
૧૮૩૮-૩૯	૧-૪	૧-૮	૧-૮	૧-૨	૧-૧૨	૧-૪	૧-૨	,,	૫-૦

ધોળકા તાલુકો.

વર્ષ (ઇ. સ.)	કાચા એક મણનો ભાવ. (રૂપિઆ અને આનાથી.)							
	જાડા ચોખા.	ઝીણા ચોખા.	ઘઉં.	બાજરી.	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૭૯૦–૯૧	”	”	૫–૦	”	”	”	”	૩૨–૦	૧૦–૦
૧૮૧૨–૧૩	”	”	૨–૮	૨–૮	”	”	”	”	”
૧૮૧૯–૨૦	”	”	૩–૦	”	”	”	”	૧૬–૦	૭–૦
૧૮૨૪–૨૫	”	”	૨–૦	”	”	”	”	૧૫–૦	૫–૦
૧૮૩૪–૩૫	”	”	૨–૮	”	”	”	”	૧૬–૦	૮–૦
૧૮૩૮–૩૯	”	”	૨–૮	”	”	”	”	૧૬–૦	૮–૦

વીરમગામ તાલુકો.

વર્ષ. (ઇ. સ.)	કાચા એક મણનો ભાવ. (રૂપિઆ અને આનાથી.)							
	જાડા ચોખા.	ઝીણા ચોખા.	ઘઉં.	બાજરી.	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૭૯૦–૯૧	”	”	”	”	”	”	”	”	”
૧૮૧૨–૧૩	”	”	૮–૦	૩–૦	૧–૦	”	”	૪૦–૦	૨૦–૦
૧૮૧૯–૨૦	”	”	૨–૦	૧–૧૨	”	”	”	૧૪–૦	૮–૦
૧૮૨૪–૨૫	”	”	”	૩–૮	”	”	”	૨૩–૦	૯–૦
૧૮૩૪–૩૫	”	”	”	૧–૪	”	”	”	૨૦–૦	૮–૦
૧૮૩૮–૩૯	”	”	”	૧–૪	”	”	”	૨૦–૦	૮–૦

ધંધુકા તાલુકો.

વર્ષ. (ઇ. સ.)	કાચા એક મણનો ભાવ. (રૂપિઆ અને આનાથી.)								
	જાડા ચોખા.	ઝીણા ચોખા.	ઘઉં.	બાજરી.	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૭૯૦–૯૧	”	”	”	”	”	”	”	”	”
૧૮૧૨–૧૩	”	”	”	૫–૦	”	”	૫–૦	૪૦–૦	૧૦–૦
૧૮૧૯–૨૦	”	”	”	”	”	”	”	”	”
૧૮૨૪–૨૫	”	”	”	૨–૮	”	”	”	૨૦–૦	૭–૦
૧૮૩૪–૩૫	”	”	”	૪–૦	”	”	”	૨૫–૦	૬–૦
૧૮૩૮–૩૯	”	”	”	૩–૦	”	”	”	૨૦–૦	૬–૦

પરાંતીજ તાલુકો.

વર્ષ (ઈ. સ.)	કાચા એક મણનો ભાવ. (રૂપિઆ અને આનાથી.)								
	જાડા ચોખા.	ઝીણા ચોખા.	ઘઉં.	બાજરી.	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૭૯૦–૯૧	”	”	”	૧–૮	૨–૦	”	”	”	”
૧૮૧૨–૧૩	”	”	”	૪–૦	”	”	”	૨૬–૦	૯–૭
૧૮૧૯–૨૦	”	”	”	૧–૮	૨–૦	”	”	૧૦–૦	૮–૦
૧૮૨૪–૨૫	”	”	”	૨–૮	૩–૦	”	”	૨૦–૦	૭–૦
૧૮૩૪–૩૫	”	”	”	૩–૪	”	”	”	”	”
૧૮૩૮–૩૯	”	”	”	”	”	”	”	”	”

મોડાસા મહાલ (પેટા તાલુકો.)

વર્ષ. (ઇ. સ.)	રૂપિઆ એકના શેર પ્રમાણે.								
	જાડા ચોખા.	ઝીણા ચોખા.	ઘઉં.	બાજરી.	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૭૯૦-૯૧	”	”	”	”	”	”	”	”	”
૧૮૧૨-૧૩	”	”	૧૦	૧૦	૭	૮	૧૦	૨	૫ાા
૧૮૧૯-૨૦	”	”	૧૮	૧૨	૧૬	”	૨૦	૩ા	૫
૧૮૨૪-૨૫	”	”	૨૦	૨૬	”	”	૨૬	૨ાા	૮
૧૮૩૪-૩૫	”	”	૨૭	૨૮	”	”	૩૦	૨ાા	૮
૧૮૩૮-૩૯	”	”	”	”	”	”	”	”	”

ઘોઘા તાલુકો.

વર્ષ. (ઈ.સ.)	કાચા એક મણનો ભાવ. (રૂપિઆ અને આનાથી.)								
	જાડા ચોખા.	ઝીણા ચોખા.	ઘઉં.	બાજરી.	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૭૯૦-૯૧	”	”	”	”	”	”	”	”	”
૧૮૧૨-૧૩	”	૩-૮	૩-૦ થી ૩-૮	૩-૦ થી ૩-૮	૩-૮થી ૪-૦	૨-૪	૨-૮	૨૦-૦ થી ૨૫-૦	૩-૦ થી ૪-૦
૧૮૧૯-૨૦	”	”	”	”	”	”	”	”	”
૧૮૨૪-૨૫	”	૩-૦	૨-૮	૨-૦ થી ૨-૮	”	”	૨-૦ થી ૨-૪	૧૮-૦થી ૨૦-૦	૩-૮ થી ૪-૦
૧૮૩૪-૩૫	”	”	”	”	”	”	”	”	”
૧૮૩૮-૩૯	”	૨-૮થી ૩-૦	૧-૧૨થી ૨-૦	૧-૧૨	૨-૦	”	”	૨૦-૦	૨-૮-૦

ખેડા જીલ્લામાં પડેલા દુકાળ.

(દંતકથા અને એ ભાગના બુઢ્ઢા રહેવાશીઓની યાદદાસ્ત ઉપરથી મેળવેલો હેવાલ.)

ઇ. સ. ૧૭૯૧–૯૨ નો દુકાળ ખેડા જીલ્લામાં અતિ ઘણો સંકટ ભરેલો હતો. વરસાદ જુલાઇ તથા આગષ્ટ માસમાં અકેકીવારજ વરસ્યો હતો. અહિનાં ઘણાં માણસો ભયથી નાશીને માળવામાં ગયાં, તથા કોગળીઊં અને બીજાં દરદોથી મરણ પામ્યાં. આ જીલ્લો આ વેળાએ ગાયકવાડ સરકારના અમલદાર બાપુ પાંઢરાની સત્તા હેઠળ હતો. એણે ઘાસ ઉપર નાંખેલી જકાતનો ભાગ લેઇ બાકીની સઘળી આવક દુકાળ ટાળવા માટે ખરચી. આ વખતે વેચાયલા ખોરાકના ભાવ વેપારીઓના જુના ચોપડા ઉપરથી માલમ પડ્યા પ્રમાણે આ હેવાલને છેડે દાખલ કર્યાછે.

ઇ. સ. ૧૮૧૩–૧૪ નું વર્ષ પણ દુકાળનુંજ હતું. એ વખતે પ્રથમ જુલાઈ મહિનામાં વરસાદ પડ્યો, તે પછી દોઢ મહિના સૂધી એક ટીપું સરખુંએ વરસ્યું નહિ. તે પછી પાછો થોડોક વરસ્યો પણ તે જોઇએ તેટલો નહોતો. એમ થવાથી પાકને મોટું નુકશાન થયું. વળી કાઠીઆવાડ અને પશ્ચિમના બીજા ભાગના ભૂખે મરતા લોકોની મોટી સંખ્યા આ જીલ્લામાં આવીને ભરાવાથી ઘણા ભિખારી માણસોનો ઘાણ નીકળી ગયો. ઇ. સ. ૧૮૨૫–૨૬ માં પહેલાં વરસાદ ઠીક પડ્યો અને પાક સારો વધવા લાગ્યો, પણ પાછળથી વરસાદ વરસવો બંધ પડી ગયો તેથી પાક ઓછો ઉતર્યો. આથી સરકારે ઉઘરાવેલા મહેસૂલમાંથી રૂ૧૬૧૯૮૭) ખેડુતોને પાછા આપ્યા. આ વરસ તંગીનું હતું, પણ ભૂખમરો ચાલ્યો નહતો. ઇ. સ. ૧૮૩૪–૩૫ માં ઘાસ અને

પાકનો નાશ થવાથી જથાબંધ ઢોર મરણ પામ્યાં. આ વરસ તદન દુકાળનું ન કહેવાયું, પણ સરકારને રૂ૧૬૬૫૪૪) મહેસૂલમાંથી ખેડુતોને પાછા આપવા પડ્યા.

ખેડા જીલ્લામાં વેચાયલા ખોરાકના ભાવ.

ઇ. સ. ૧૭૯૧–૯૨.		શેર.	ઈ. સ. ૧૮૧૨–૧૩		શેર.
બાજરી.	રૂ૧) ની	૧૮	બાજરી.	રૂ૧)ની	૧૭
ઘઊં.	,,	૧૬	ઘઊં.	,,	૧૦
કોદરા.	,,	૨૭	ઘી.	,,	૩॥
જુવાર.	,,	૧૨॥	ગોળ.	,,	૯॥
ચણા.	,,	૨૦	રૂ.	,,	૬
તુવેર.	,,	૨૪	જુવાર.	,,	૧૭॥
બંટી.	,,	૨૬	તુવેર.	,,	૨૨॥
ઘી.	,,	૨॥	તલ.	,,	૧૬
બાવટો.	,,	૨૨॥	જવ.	,,	૧૯
ચીણો.	,,	૨૬	કોદરા.	,,	૩૨
ગવાર.	,,	૨૨	સાઠી ચોખા.	,,	૨૦
મીઠું તેલ.	,,	૨૬	ગવાર.	,,	૨૭
ગોળ.	,,	૭	તંબાકુ.	,,	૧૦
તલ.	,,	૧૬	બાવટો.	,,	૨૧
તંબાકુ.	,,	૧૨	ચણા.	,,	૨૦
રૂ.	,,	૧૮	બંટી.	,,	૩૫
જવ.	,,	૨૨॥	મીઠું તેલ.	,,	૫।
એરંડીઊં.	,,	૭	ખાંડ.	,,	૪
			મઠ.	,,	૧૮।
			તુવેરનીદાળ.	,,	૧૬
			મગ.	,,	૧૭
			એરંડોઊં.	,,	૫॥।

વડોદરામાં પડેલા દુકાળ.

વડોદરામાં બે મોટા દુકાળ પડેલા જણાયછે, પણ તે સરકારી નોધમાં છે એવું કંઇ માલમ પડતું નથી. વડોદરા મધ્યે ઇ. સ. ૧૭૯૧ અને ઇ. સ. ૧૮૧૩ એ વરસોમાં બે મોટા દુકાળ પડયા હતા. એ બંને વર્ષોમાં સરકારી ત્રિજોરીમાંથી ગરીબ લોકોને પૈસા વહેંચવામાં આવ્યા હતા. વળી ભૂખે મરતા લોકો પાસે સરકારે તળાવ કુવા વગેરે નવાણ ખોદાવી તથા બીજાં જાહેર બાંધકામો કરાવી તેના બદલામાં એ લોકોને પેટપૂર ખાવાનું આપી તેમનું દુઃખ દૂર કર્યું હતું. મારવાડમાં જબરી તંગી ચાલવાથી ત્યાંના લોક નાશીને ગૂજરાતના જૂદા જૂદા ભાગોમાં આવ્યા હતા, તેમનો મોટો ભાગ ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં વડોદરામાં પણ આવી ભરાયો હતો. એ મારવાડીઓની સંખ્યા ત્યાં એટલી બધી વધી ગઇ હતી કે ધોરી રસ્તાઓ ઉપર તથા ઝાડની છાંયા તળે તેઓનાં ટોળે ટોળાં જણાતાં હતાં. એ વખતમાં મરદો, ઓરતો અને છોકરાંઓ જ્યાં ત્યાં વીખરાઇને પડતાં હતાં. તેમાંના કોઇના અંગપર ફાટાં તૂટાં કપડાં હોય તો કોઈ છેક ઉઘાડાં હોય એવી તેઓની સ્થિતિ થઇ હતી. વળી ભૂખમરાથી તથા મંદવાડથી તેઓના ચહેરા બિહામણા દેખાતા હતા. સ્ત્રી પુરૂષોના હાય અફસોસના પોકાર, અને મૂડદાં જેવી થઇ ગએલી માતાઓના થાનમાંથી દૂધ ધાવવાને ફાંફાં મારવા છતાં તે ન મળવાથી રડીરડીને મરી જતાં બચ્ચાંઓનો ટળવળાટ, એ ખેદ પમાડનાર દેખાવ હતો. ઘણા દુઃખથી ઘેરાયલાં લોક શૂન્યકાર જેવાં થઈ ગયાં હતાં. કપ્તાન જેમ્સ રીવેટ કરનાકે ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં સર વુલિઅમ અર્સકીનને વડોદરાથી એક પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં તે જણાવેછે કે, "એક વેળા થોડાએક મારવા-

ડીઓને ભૂખમરાથી બેઠેલા મેં જોયા હતા, અને તેઓની આગળ એક મરણને કાંઠે આવેલી સ્ત્રી પોતાની છાતી ઉપર મુએલા છોકરા સાથે પડી હતી. એ સ્ત્રી પોતાનો નીકળી જતો જીવ જરાવાર ટકાવી રાખવા થોડુંક પાણી માગતી હતી, પણ તેના ઉપર તેટલી દયા કરવાનું પણ તેના સાથીઓમાં કોઇને ભાન નહોતું. થોડા કલાકમાં તે મર્ણ પામી, અને સરકારી સિપાઈઓએ તેને ઉપાડી ત્યાંસૂધી તેની લાશ પડી રહી." વળી તે લખેછે કે "એક બીજી સ્ત્રી ભૂખના ભારે દુઃખથી એટલી તો બેદરકાર થઈ ગઈ હતી કે, તેનાં અધમુઆં છોકરાંઓને કૂતરાં તેની નજર આગળથી તાણી જતાં હતાં, પણ તેમને છોડવવાના ઉપાય તેની મંદ ગતિને લીધે તે કરી શકતી નહોતી. રસ્તે રસ્તે જે મૂડદાં પડતાં હતાં તેમને બીજાં ટાંપી રહેલાં કૂતરાં તથા માંસાહારી પક્ષીઓ ખાઇ જતાં. આ મોટા સંકટમાં લોકો જાત તથા જ્ઞાત તદન ભૂલી ગયાં હતાં. એક ધર્મચુસ્ત બ્રાહ્મણ કે જે પોતાના ધર્મને માટે મગરૂર રહેછે, તે પોતાની સ્ત્રી, છોકરી, અને બેનને બે ચાર રૂપિએ કોઈને વેચી નાખવાને તૈયાર થયો હતો. ૨૪ કલાકમાં પાંચસેંથી વધારે મારવાડીઓ મર્ણ પામતાં હતાં. હિંદુઓ આવી વખતમાં પોતાનો સખાવત રૂપી હાથ લંબાવવા ઉદારતા સાથે પરોપકારાર્થે ખંતી રહેછે. આ તંગીના વખતમાં તેઓએ ગરીબનાં પેટ ભરવા હજારો રૂપિઆ ખરચી નાંખ્યા હતા. આવા વખતમાં જે કંઇ અનાજની વહેંચણી ચાલતી તે લેવાને થતી ગીરદીમાં ઘણાંખરાં નિર્બળ થયેલાં નાનાં મોટાં છોકરાંઓ કચરાઇ જતાં, એટલુંજ નહિ, પણ ઘણાં મોટાં માણસો પણ નાશ પામતાં. આવા વખતમાં ભૂખે મરતાં કેટલાંક પ્રાણીઓને ઉપર પ્રમાણે અનાજ વગેરે વહેંચીને જીવાડવાના

પ્રયત્ન કરવામાં આવતા હતા, પણ અંતે તો તેઓ મરવાનેજ સરજેલાં હતાં. અગણિત મારવાડીઓમાં ભૂખમરાથી મંદવાડ તથા બીજાં ઘણાં દરદો લાગુ થયાં હતાં, તે એટલે સૂધી કે, તેઓ સંખ્યાબંધ વડોદરામાં ઉતરી પડવાથી ત્યાંના લોકોની ખરાબી થવા માંડી. આથી કરીને શીતળાનો રોગ ચાલુ થયો. ભૂખથી બેભાન થયેલી સ્ત્રીઓ પેટને અર્થે પોતાની લાજને પણ દૂર મૂકવા લાગી, અને તેથી કેટલાક દુષ્ટ વ્યાધિઓનો ભોગ તેઓ થઇ પડી. મારવાડીઓનાં મૂડદાં, વગર દરકારે ખુલ્લી જગાએ કોહી જતાં, તેથી હવામાં ઘણો બિગાડ થઇ અનેક જાતનાં દરદો પેદા થયાં; એટલું છતાં વડોદરામાં ગાયકવાડ સરકાર તરફથી મૂડદાં ડાટવાની પૂરતી સંભાળ લેવામાં આવતી હતી. વડોદરા શહેરે મોટામાં મોટો આ દુકાળ જોયો. એ પછી બીજો કોઇ મોટો દુકાળ એમાં પડેલો જણાયો નથી.

રેવાકાંઠામાં પડેલા દુકાળ.

આ ભાગમાં પડેલા દુકાળ વિષેની જે જે ખબરો મળીછે, ને ભાટ લોકોએ આપેલી છે, પણ તે મનમાનતી અને પૂરતી ગણાઈ નથી. રેવાકાંઠાના ઘણાક ભાગના રહેવાશીઓ અરધા જંગલી છે. એઓને દુકાળનું સંકટ વધારે વેઠવું પડતું નથી તેનું કારણ એ છે કે, પ્રથમ તો તેમની જાત બીલની છે, અને તે સઘળી જાત એક અમુક જગોએ ઠરીને રહી શકતી નથી. એક ઠેકાણે તંગી અથવા દુકાળ પડવાની ખબર તેઓને મળેછે તેવાજ તે પોતાનાં કુટુંબ, ઢોર, તથા બીજો સરસામન સાથે લેઇ જ્યાં ખોરાક અને ચારો મળે ત્યાં ઉતરી પડેછે. એ જાતના લોકો ઝાડનાં મૂળિયાં તથા જંગલી ફળ અને પશુ પક્ષીઓનું માંસ ખાઈ જીવી શકેછે. વળી એ

લોક લુટારૂઓનો ધંધો કરેછે, તેથી પણ તેમને ભૂખે મરવાનો થોડો સંભવ રહે છે. ભેંશ અથવા તેવુંજ કોઇ ખાધાના કામમાં આવે તેવું જનાવર કોઇ દોરી જતું હોય, તો તેની પાસેથી તે પડાવી લેઇને, અથવા સુતું ચરતાં માલમ પડે તો લાગલું તેને પકડી લેઇને મારી ખાયછે. જ્યાંસૂધી એક પાણીનું ખાબોચીઉં મળી શકે છે ત્યાંસૂધી કોઇપણ ભીલ હરેક વસ્તુ ઉપર જીવી શકે છે. આટલી તો આપણને સર્વને ખબર છે કે નર્મદા અને મહિ નદીઓના વચલા અને આજુબાજુના પ્રદેશમાં જ્યાં ભીલની વસ્તી છે, ત્યાં તે નદીઓ કદી સૂકાઇ નથી, અને જ્યાં સૂધી એ નદીઓમાંથી એ લોકોને પાણી મળ્યુંછે ત્યાંસૂધી તે દુકાળમાં ભૂખે મરતા લોકોની પંક્તિમાં આવ્યાં નથી.

રેવાકાંઠાના મૂલકને નર્મદા, મહિ, અને બીજી કેટલીક નાની નદીઓ તથા વહેળાઓ પાણી પૂરૂં પાડેછે. એ ભાગ નાના મોટા ડુંગરો અને જંગલોથી ભરેલો છે, તથા તેમાં ભીલ અને કોળીની વસ્તી મુખ્ય છે. એ ભાગમાં મોટાં શહેરો છે, પણ આવજાવ કરવાને સારા અને સલામત રસ્તા નથી. આ ભાગને બે મોટી નદીઓ ફરી વળવાથી તથા એમાં વસનારા લોકો જે કે આખરે કોઇપણ વસ્તુ ઉપર નિભાવ કરી શકે એવાછે તેથી, ત્યાં દુકાળનું મોટું સંકટ જણાયું નથી; તોપણ ત્યાં કેટલાંક તંગીનાં વરસ પસાર થઇ ગયાં છે.

ઇ. સ. ૧૭૪૬–૪૭ માં ત્યાં વરસાદ વરસ્યો નહિ તેથી પાક થયો નહિ અને ખોરાકની તંગીને લીધે ઘણાં લોક મર્ણ પામ્યાં; પણ ત્યાંના જંગલી રહેવાશીઓ પોતાનાં ઢોર, ઝાડનાં મૂળિયાં, તથા તે વખતે આવી પડેલાં તીડોને ખાઈ જીવતાં રહ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૭૯૦–૯૧ માં પણ વરસાદ પડ્યો નહિ
અને તેથી એ વરસ દુકાળનું ગણાવા લાગ્યું. આ વેળા
એ ગરીબ લોકે પોતાનાં છોકરાંઓને વેચવા માંડ્યાં હતાં,
અને ભીલ લોકો મૂળિયાં અને જંગલી ફળફળાદિ ઉપર
ગુજરાન કરતા હતા. લોકો તથા ઢોર મોટી સંખ્યાબંધ
મર્ણ પામવા લાગ્યાં. આ પછી આખો દેશ લુટારૂઓથી
ભરાઇ ગયો. ભૂખે ટળવળતા લોક રાજપીંપળા, બારૈયા,
ઉદેપુર, સુંથ, લુણાવાડા, વાડાસિનોર વગેરેના દરબારો આ-
ગળ ગયા અને ત્યાંથી તેમને ખોરાક પૂરો પાડવામાં આવ્યો.
ઈ. સ. ૧૮૭૨–૭૩ માં પાછી તંગી ચાલી, પણ એ વખ-
તમાં લોકોને ઘણું સંકટ વેઠવું પડ્યું નહોતું. ઇ. સ. ૧૮૧૨
નું વર્ષ ઘણુંજ સંકટનું હતું, અને ઇ. સ. ૧૭૯૦–૯૧ માં
જેવું દુઃખ લોકોને પડ્યું હતું તેવુંજ આ વર્ષમાં જણાયું
હતું. એ વેળા અનાજના ભાવ નીચે પ્રમાણે હતા.
રૂ૧) ની બાજરી શેર ૮, મઠ શેર ૧૩, તુવેરનીદાળ
શેર ૬, મગ શેર ૬, ચોખા શેર ૬.
આ સંકટના વખતે પણ દરબારો તરફથી લોકોને
ખોરાક વહેંચવામાં આવ્યો હતો.
ઇ. સ. ૧૮૨૪–૨૫ માં તંગી પડી, પણ તે કંઈ
મોટી આફત નહોતી. એ વર્ષમાં ત્યાંના (રેવાકાંઠા એજ-
ન્સીના) દેશી રાજાઓ ઉપર અંગ્રેજ સરકાર તરફથી કેટલીક
યોગ્ય સત્તા બેસાડવામાં આવી હતી.
ઇ. સ. ૧૮૩૩–૩૪ માં ત્યાં તંગી હતી, પણ એ
વર્ષને દુકાળનું વર્ષ કહેવાય નહિ. ઇ. સ. ૧૭૯૦ અને ઇ.
સ. ૧૮૧૨ નાં વર્ષો જેવાં સખ્ત દુઃખદાયક હતાં તેવું આ
વર્ષ નહોતું. પાછલા વર્ષનું અનાજ બચેલું હતું તે કામમાં આ-
વ્યું અને તે સાથે બીજી કેટલીક મદદ દરબારોએ કરી, તેથી

આ વખતે લોકો તથા જાનવરો ઘણાં મુઆં નહોતાં. સ-
રકારે આ વર્ષે રૂ૧૭૦૩૯૪–૦–૪ મહેસૂલ ભેગું કીધું
હતું તેમાંથી રૂ૫૨૯૫૨–૫–૩ ખેડુતોને પાછા આપ્યા હતા.
ઇ. સ. ૧૮૩૮–૩૯ માં વરસાદ થોડો પડવાથી તંગી
ચાલી. આ વર્ષે અંગ્રેજ સરકારે પોતાને મળતી ખંડણીમાંથી
રૂ૨૭૯૦૩) લોકોને પાછા આપ્યા. તેમજ ઈ. સ. ૧૮૪૮–૪૯
માં પણ એવું સંકટ પડવાથી રૂ૪૨૬૯) પાછા આપ્યા હતા.
ઇ. સ. ૧૮૬૪–૬૫ માં તંગી ચાલવાથી ખોરાક ઘણો
મોંઘો થયો હતો, એટલે રૂપિઆ એકનું આઠશેર અનાજ
વેચાવા લાગ્યું હતું. આ વર્ષે વરસાદ તો પડ્યો હતો પણ
અમેરિકામાં મોટી લઢાઇ ચાલવાથી ઇંગ્લાંડમાં રૂનો ભાવ
ઘણો વધી ગયો, તેથી સઘળા ખેડુતો રૂનો પાક કરવા લા-
ગ્યા તેને લીધે અનાજ થોડું પાક્યું અને તેની મોંઘવારી થઇ.

ભરૂચ જીલ્લામાં પડેલા દુકાળ.

એ જીલ્લામાં મોટા દુકાળનાં વરસ ત્રણ ગણાયછે, અને
તેઓને લગતો હેવાલ ઘરડાં માણસોના કહેવા ઉપરથી મે-
ળવી શકાયો છે. ઈ. સ. ૧૭૯૦–૯૧ માં વરસાદ ન પડવાથી
એ ભાગમાં લોકોને તંગી ચાલી હતી. આ વખતે અહિ-
આંના લોકો કદાપિ પોતાનું દુઃખ ઓછું કરી શકત, પણ
એજ વખતે કાઠીઆવાડમાં અને મારવાડમાં દુકાળ ચાલ-
વાથી ત્યાંથી એટલાં બધાં ભૂખે મરતાં માણસો અહિં ઉતરી
પડયાં કે ખોરાકની જબરી તંગી ચાલી, અને અનાજના
ભાવ વધી નીચે પ્રમાણે થઇ ગયા.—

ઘઊં.	૧૬ મણની કળશી એકના	રૂ. ૬૦.
જુવાર.	” ”	રૂ. ૩૫.
બાજરી.	” ”	રૂ. ૪૫.
ઘી.	મણ એકના	રૂ. ૧૪.

આ વરસનો દુકાળ આખા ગૂજરાતમાં હતો, પણ સારા ભાગ્યે તે એકજ વરસ ચાલ્યો. એ વરસમાં ભરૂચના મજમુનદાર લલુભાઈએ અને આશારામે આગલા વર્ષમાં ભરી રાખેલી દાણાની વખારો ઉઘાડી ગરીબ લોકોને મફત અનાજ વહેંચ્યું હતું, અને જે પૈસાવાળા હતા તેમણે પૈસા આપીને ખરીદ કર્યું હતું. વળી તવંગરોએ ઘર બાંધવા માંડયાં તેથી તે ઉપર કામે લાગેલાં ગરીબોનાં પેટ ભરાયાં.

ઇ. સ. ૧૮૧૨ માં વરસાદ પડયો નહિ તે સાથે તીડોનાં ટોળાં પડયાં તે ઉગેલા અનાજના છોડ ખાઈ ગયાં. વળી મારવાડ અને કાઠીઆવાડથી સંખ્યાબંધ લોક ત્યાં આવી ભરાયાં તેથી અનાજના ભાવ વધી ગયા. સરકારથી કણીઆ (કુડિયા)ઓને હૂકમ થયો હતો કે લોકોને ખાવા જોઇએ તેટલુંજ અનાજ તેઓને આપવું. ભરી મૂકવાતે વધારે આપવું નહિ. અને તે હૂકમનો અમલ બરાબર થાય માટે દેખરેખ રાખવાને કેટલાક અમલદારો ઠરાવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૩૫ નો દુકાળ અતિઘણો વરસાદ પડવાથી નીપજ્યો હતો. પાણીના ઘણા જોશથી સઘળા ચોમાસુ પાકનો નાશ થયો, અને શિયાળુ પાક જે કંઇ થોડો ઘણો થયો હતો તે પણ કેટલીક દૈવી આફતોથી ધૂળધાણી થઇ ગયો. એ દુકાળ ગૂજરાતમાં બધે ફરી વળ્યો હતો. તે વખતે અનાજના ભાવ નીચે પ્રમાણે હતા.

ઘઉં.	૧૬ મણની એક કળશીના		રૂ. ૬૮.
જુવાર.	,,	,,	રૂ. ૨૭.
બાજરી.	,,	,,	રૂ. ૨૭.
ઘી,	એક મણના	—	રૂ. ૨૨.

આ સાલ લોકોને મદદ કરવા સારૂ સરકારે કેટલુંક મહેસૂલ પાછું આપ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૬૩૦ અને ઇ. સ. ૧૬૮૧ માં ભરૂચ જીલ્લામાં દુકાળ પડયા હતા. એ વરસોમાં ત્યાં અંગ્રેજ સરકારની સત્તા નહોતી, પણ મુસલમાન રાજાઓનો અમલ હતો, અને તેમણે ઉદારતાથી લોકોને ખાવા જોઇતું અનાજ આપવા સાથે મહેસૂલ માફ કર્યું હતું.

ભરૂચમાં ઇ. સ. ૧૮૧૦ થી ૧૮૨૦ સુધી જુદા જુદા અનાજના ભાવ નીચે પ્રમાણે હતા.
કળશી ૧ નો ભાવ. (રૂપિઆ અને આનાથી.)

વરસ.—	જુવાર.	ઘઉં.	ડાંગર.	બાજરી.	કોદરા.	બાવટો.	મગ.	તુવેર.
૧૮૧૦	૯–૦	૧૦–૦	૧૧–૦	૧૫–૦	૮–૮	,,	૧૧–૧૨	૧૦–૦
૧૮૧૧	૧૩–૦	૧૩–૦	૧૧–૮	૧૪–૦	૯–૮	,,	૧૨–૦	૧૨–૦
૧૮૧૨	૧૮–૮	૨૧–૦	૧૩–૦	૧૬–૮	૧૦–૦	૧૧–૦	૧૨–૦	૧૨–૦
૧૮૧૩	૩૨–૦	૩૮–૦	૩૦–૦	૪૮–૦	૨૪–૦	૨૬–૦	૩૬–૦	૩૧–૦
૧૮૧૪	૨૬–૦	૩૭–૦	૨૪–૦	૩૬–૦	૧૭–૦	૩૨–૦	૩૨–૦	૨૪–૦
૧૮૧૫	૧૫–૪	૧૮–૦	૧૪–૦	૧૮–૪	૯–૪	૧૩–૪	૧૪–૮	૧૪–૦
૧૮૧૬	૧૩–૦	૧૮–૦	૧૫–૦	૧૬–૦	૧૨–૦	૧૩–૦	૧૧–૧૨	૧૨–૮
૧૮૧૭	૧૬–૦	૧૭–૦	૧૩–૮	૧૫–૮	૧૧–૦	૧૨–૦	૧૧–૦	૧૨–૦
૧૮૧૮	૧૫–૪	૧૫–૮	૧૩–૦	૧૫–૮	૧૧–૦	૧૨–૦	૧૧–૦	૧૨–૮
૧૮૧૯	૧૮–૦	૧૮–૦	૧૪–૦	૧૬–૦	૧૩–૮	૧૨–૦	૧૩–૦	૧૪–૦
૧૮૨૦	૨૮–૦	૩૯–૦	૧૯–૦	૩૯–૦	૧૮–૦	૨૬–૦	૨૨–૦	૨૮–૦

સુરત જીલ્લામાં પડેલા દુકાળ.

આખા જીલ્લાની સામાન્ય હકીકત.

આ જીલ્લામાં પડેલા પહેલવહેલા દુકાળની નોધ ઇ. સ. ૧૭૪૬ ની સાલની થઇ છે.

ઇ. સ. ૧૭૯૦ માં ત્યાં બીજો દુકાળ પડયો. એ વરસમાં વરસાદ આવ્યો નહોતો, અને દક્ષિણ, કોકણ તથા બીજા પ્રાંતોમાંથી ભૂખે મરતાં લોક સૂરત જીલ્લામાં નાશી આવ્યાં તેથી ત્યાં ભારે તંગી ચાલી, અને સંખ્યાબંધ માણસોનાં મર્ણ નીપજ્યાં. એ વખતે આ જીલ્લાનો થોડો ભાગ પેસ્વાને તાબે અને થોડો ભાગ ગાયકવાડ સરકારને તાબે હતો. એ બંને સરકારોએ એ વરસમાં એકઠું કરેલું મહેસૂલ ખેડુતોને પાછું આપ્યું, અને ભૂખમરાનું સંકટ ઓછું કરવા સારૂ બજારમાં અનાજ શા ભાવે વેચવું તે નક્કી કર્યુ હતું. વળી પેસ્વાએ તો પોતાના પ્રાંતમાંનુ અનાજ બહાર ન જવા દેતાં મુંબાઇ અને બીજી જગોએથી કેટલુંક મંગાવ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં ત્યાં ત્રીજો દુકાળ પડયો. એ વખતે પણ આસપાસથી ભૂખેમરતાં લોકો ત્યાં આવ્યાં તેથી અનાજની તંગીની સાથે જબરી મરકી ચાલી. જો કે એ વરસે વરસાદ વરસ્યો નહોતો અને અનાજના ભાવ વધતા જતા હતા, તોપણ બહાર દેશાવરના લોકો અહિં આવી ભરાયા નહોત તો સંકટ જેવું કંઇ થાત નહિ. આ સાલ પણ સરકારે ઉઘરાવેલું મહેસૂલ લોકોને પાછું આપ્યું હતું. વળી બજાર ભાવ નક્કી કર્યા હતા, અને જાહેર બાંધકામ ઉપર લોકોને કામે લગાડી તેઓની મહેનતના બદલામાં તેમને અનાજ પૂરૂં પાડયું હતું. આ વરસમાં સરકારની મદદ સિ-

વાય બીજી ખાનગી સખાવત ઘણી થઇ હતી. ચીખલીના દેશાઇ રામભાઇ મોટાએ જથાબંધ અનાજ ભૂખે મરતા લોકોને વહેંચ્યું હતું, અને મામલતદાર સુપાનાએ પોતાના તાલુકામાં પુષ્કળ અનાજ મંગાવી વાજબી ભાવે વેચાવ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૨૪–૨૫ નું વરસ તંગીનું હતું. એ સાલમાં સરકારે મહેસૂલ પાછું આપ્યું હતું, અને તળાવ કુવા વગરે નવાણ બાંધવાને એક લાખ રૂપિઆ ખજાનામાંથી આપ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં પડેલી તંગી વેળાએ પણ સરકારે મહેસૂલ પાછું આપ્યું હતું, ગરીબોને જાહેર બાંધ કામ ઉપર કામે લગાડયાં હતાં, તથા બીજી યોગ્ય મદદ કરી હતી. આ પછી બીજાં કેટલાંક વર્ષો સહેજ જુજ સંકટનાં જણાયાં હતાં,

જૂદાં જૂદાં પ્રગણાંઓની હકકીત.

માંડવી પ્રગણામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૯૦–૯૧ નું વર્ષ એ તાલુકામાં મોટી તંગીનું હતું. એ સાલ વરસાદ પડયો નહિ તેથી પાક ન થયો, અને તેનું પરિણામ એ નીપજ્યું કે ઘણાં લોકો ભૂખમરાથી મરી ગયાં. એ વખતે લોકોની મોટી સંખ્યા ઝાડનાં મૂળિયાં ખાઇને જીવવા લાગી. બહાર ગામ ખાતેથી જથાબંધ અનાજ માંડવીમાં આવ્યું, અને રાજાએ તે સઘળું અનાજ ભૂખે મરતાંને વહેંચી દીધું. આ પ્રગણું અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં આવ્યું.

વાલોડ પ્રગણામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૯૦–૯૧ નો દુકાળ એ તાલુકામાં પણ

પડયો, પરંતુ તેનો ત્રાસ ઘણો લાગ્યો નહોતો. વરસાદ થયો ખરો પણ છેકજ થોડો, તેથી અનાજ થોડું પાકયું.

ઇ. સ. ૧૮૦૩-૪ માં વરસાદ થોડો પડયા છતાં પાક સારો નીપજ્યો હતો, પણ દક્ષિણમાં દુકાળ હોવાથી ત્યાંનાં લોકો અહિંઆં આવી ભરાયાં તેથી લોકોની વૃદ્ધિ થવાથી અનાજ મોઘું થયું અને તેના ભાવ વધી ગયા. દક્ષિણ તરફથી આવેલાં અધમુઆં માણસો મર્ણ પામ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૨૪-૨૫, તથા ઇ. સ. ૧૮૩૮-૩૯ માં વરસાદ થોડો વરસ્યો હતો. એ વર્ષોમાં મુખ્યત્વે કરીને ચોખા (ડાંગેર)ની વાવણી વધારે થઇ હતી, પણ ધારવા મુજબ સારો પાક થયો નહિ, તેથી સરકારે ખેડુતોને મહેસૂલ પાછું આપ્યું હતું. સારાં નશીબે અનાજની તંગી છતાં લોકોનાં ઝાઝાં મર્ણ થયાં નહોતાં. આ તાલુકાનો સઘળો વહિવટ અંગ્રેજ સરકારને ઈ. સ. ૧૮૦૨-૩ માં મળ્યો.

બારડોલી પ્રગણામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૪૬-૪૭ માં તથા ઇ. સ. ૧૭૯૦-૯૧ માં એ પ્રગણામાં મોટા દુકાળ પડયા હતા. એ વરસોમાં સારો વરસાદ ન પડવાથી પાક ઉતર્યો નહિ, તેથી અનાજ પાણી અને ઘાસની અછતને લીધે માણસની તથા ઢોરની ઘણી હાણી થઈ હતી. સરકારે ખેડુતો પાસેથી જમીનનો ઉઘરાવેલો કર પાછો આપ્યો હતો, તેમજ જરૂરીઆત વસ્તુઓના ભાવ ઘણા વધી ગયાથી, ખેડૂતોને આંગ ઉપર નાણાં ધીર્યા હતાં.

અંગ્રેજ સરકારનો અમલ એ પ્રગણામાં થયા પછી ઇ. સ. ૧૮૦૨-૩, ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૩, ઇ. સ. ૧૮૨૪-૨૫, ઇ. સ. ૧૮૩૮-૩૯, ઇ. સ. ૧૮૪૮-૪૯, અને ઇ. સ. ૧૮૫૩-૫૪ માં તંગીઓ પડી હતી, અને કેટલીક જગોએ પાક ન

થવાથી અનાજના ભાવ વધ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૦૨-૩ માં દક્ષિણમાં દુકાળ હતો તેથી ત્યાંનાં ગરીબ લોકો અહિંઆં આવ્યાં હતાં અને જીંદગીની દરકાર કર્યા સિવાય મરણીયાં થઈ લૂટફાટ કરતાં હતાં, તેથી આ તાલુકાનાં તથા તેની આજુબાજુનાં અને રાહદારી માણસોને ઘણું દુઃખ પડયું હતું. એ વખતે સરકારે પોતાની રૈયતની જીંદગી અને માલમતાના બચાવના ઉપાયો લીધા હતા. એ વરસ સૂધી ખેડુતોને આંગપર નાણાં ધીર્યા અને તેમને જે નુકશાન ગયું તેના પ્રમાણમાં બીજાં વરસોમાં તેઓનું મહેસૂલ પાછું આપ્યું હતું.

ચોરાશી પ્રગણામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં એ પ્રગણામાં દુકાળ પડયો હતો. એ વખતે સંવત્ ૧૮૪૭ નું વર્ષ ચાલતું હતું તેથી એ દુકાળનું નામ "સુડતાળો" કહેવાતું. આ વેળા અનાજ રૂપિઆ એકનું પચીસ સુરતી શેર વેચાયું હતું. અનાજની તંગીને લીધે લોકોએ ઘણું સંકટ વેઠયું હતું. બીજાં બંદરોમાંથી ખજૂર અને નાળિએર જથાબંધ અહિં આવ્યાં તેથી લોકોની તંગી ઓછી થઇ હતી. દંતકથાની મારફતે તથા દાજી રઘુનાથ દેશાઇના કહેવા ઉપરથી આટલી ખબર મેળવી શકાઈછે.

ઇ. સ. ૧૮૦૪ ના વરસમાં પાક તો સારો ઉતાર્યો હતો પણ દક્ષિણીઓ દુકાળને લીધે પોતાના દેશમાંથી નાશી અહિંઆં આવ્યા હતા તેથી મોઘવારી ચાલી હતી. પ્રથમ રૂપિઆનું ૧૬ શેર અનાજ મળતું તે મોઘવારીનું જોર વધવાથી ૧૩ શેરનું મળવા લાગ્યું. આ વરસ સંવત્ ૧૮૬૦ નું હતું, તેથી એને "સાઠું" કહેછે.

ઇ. સ. ૧૮૧૩ ના વરસમાં પિંઢારાઓ ચડી આવ્યા તેથી તંગી ચાલી. અનાજનો ભાવ પ્રથમ રૂપિઆ એકના

૨૫ શેરનો હતો તે ૨૨ શેરનો થયો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં વરસાદ બરાબર પડ્યો નહિ તેથી અનાજ રૂપિઆ એકનું ૨૪ શેરથી ૨૨ શેર વેચાયું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૬૪ નું વર્ષ સુકતાળાના જેવું હતું, અને એમાં રૂપિઆ એકનું ૧૫ શેરથી ૧૩ શેર સુધી અનાજ મળતું હતું.

ઓરપાડ, અંકલેશ્વર, અને હાંસોટ પ્રગણાંમાં પડેલા દુકાળ.

(મહેસૂલ ઉઘરાવનારા બુઢ્ઢા માણસોએ આપેલી ખબર ઉપરથી.)

ઇ.સ. ૧૭૪૭. પ્રગણાં અંકલેશ્વર અને હાંસોટ. — આ વરસમાં મોટો દુકાળ પડ્યો અને તેના દુઃખ રૂપી ત્રાસથી ખેડુતો માળવામાં નાશી ગયા, પણ સરકારે તેઓને પાછા બોલાવી જમીનનું મહેસૂલ પાછું આપ્યું અને આંગ ઉપર નાણાં ધીર્યાં. વળી તેમને મફત અનાજ પણ વહેંચ્યું. આટલા સારા ઉપાયો લેવા છતાં એ પ્રગણાંઓના કેટલાક ભાગ વેરાન થઈ ગયા હતા. આ દુકાળની કાંઈપણ નોધ મળી આવી નથી.

ઇ.સ. ૧૭૮૦–૮૧. અંકલેશ્વર પ્રગણું. — જો કે આ પ્રગણામાં આ વરસમાં દુકાળ જેવું નહોતું, તોપણ મોંઘવારી ચાલી હતી, અને તેનું કારણ એ હતું કે પિંઢારા જાતના લોકો આવી અનાજ લુટી ગયા હતા.

ઈ. સ. ૧૭૮૨. અંકલેશ્વર પ્રગણું. — આ પ્રગણામાં પડેલા આ સાલના દુકાળનો હેવાલ ઇ. સ. ૧૭૪૭ની સાલનો એ પ્રગણાના દુકાળનો હેવાલ આપ્યો છે તેના જેવોજ છે.

ઇ.સ. ૧૭૮૨. હાંસોટ પ્રગણું. — આ પ્રગણામાં આ સાલમાં મોટો દુકાળ પડેલો જણાય છે. એ દુકાળથી લોકોએ ઘણું સંકટ વેઠ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૭૯૧. ઓરપાડ પ્રગણું. — આ ઠેકાણે મોટો દુકાળ પડવાથી અનાજ શોધવા માટે લોકો બીજા દેશોમાં નાશી ગયાં, અને ત્યાં જઈને કેટલાકે નોકરી ચાકરી કરી અને કેટલાકે ભીખ માગી અનાજ મેળવ્યું. વળી કેટલાંક સુરત નાશી ગયાં, ત્યાં વલંદા વેપારીઓએ તથા શાહુકારોએ તેમની સારી માઠી હાલત જોઇ વત્તે ઓછે ભાવે અનાજ આપ્યું. એ વેળા સુરતના નવાબે ઘણી મદદ કરી હતી, અને એવી ગોઠવણ કરી હતી કે કણીઆઓએ ચોકસ નીરખ પ્રમાણે દર માણસને આટલું અનાજ આપવું.

ઇ. સ. ૧૭૯૧. અંકલેશ્વર પ્રગણું. — ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં તથા ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં જે દુકાળ આ પ્રગણામાં પડ્યા હતા તેના જેવોજ આ સાલનો દુકાળ પણ હતો.

ઇ.સ. ૧૭૯૧. હાંસોટ પ્રગણું. — આ વરસમાં આ પ્રગણામાં મોટો દુકાળ પડ્યો હતો, અને માણસોને તથા જાનવરોને ખોરાક અને પાણીની બહુ તંગી ભોગવવી પડી હતી. સરકારે બહાર ગામથી અનાજ મંગાવી દુકાન ઉઘાડી દરેક કુટુંબને જોઈતું અનાજ પૂરૂં પાડવાની ગોઠવણ કરી હતી, પણ તેટલુ છતાં અનાજનો જથો ખૂટી જવાથી લોકો મરવા લાગ્યાં હતાં. કેટલાંક માળવે નાશી ગયાં હતાં અને તેમાંનાં ઘણાં ખરા ત્યાંજ મર્ણ પામ્યાં હતાં. પણ જે જીવતાં હતાં તે બીજા વરસની વરસાદની મોસમમાં પાછાં આવ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૦૪. ઓરપાડ પ્રગણું. — ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં એ પ્રગણામાં જેવો દુકાળ પડ્યો હતો તેવોજ આ સાલનો દુકાળ પણ હતો.

ડૉ. પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર

ઇ. સ. ૧૮૦૪.
અંકલેશ્વર પ્રગણું.
આ સાલમાં આ પ્રગણામાં તંગી ઘણી હતી પણ સારા ભાગ્યે ઘણું સંકટ પડયું નહોતું. સરકારે ખેડૂતોને મહેસૂલ પાછું આપ્યું હતું. એટલુંજ નહિ, પણ તેમને જોઇતાં નાણાં આંગ ઉપર ધીર્યા હતાં તેથી ખેડૂતોને મોટી આશા મળી અને તેઓ અસલ પંક્તિમાં આવ્યા.

ઇ.સ. ૧૮૧૩.
ઓરપાડ પ્રગણું.
ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં આ તાલુકામાં પડેલા દુકાળનો સઘળો હેવાલ આ સાલના દુકાળને લાગું પડેછે.

ઇ.સ. ૧૮૧૩.
હાંસોટ પ્રગણું.
આ સાલમાં વરસાદ થોડો પડયો હતો પણ સંકટ એટલું નહોતું કે લોકોને બહુ દુઃખ પડે. આથી તેઓ પોતાનું વતન છોડી દૂરના ભાગોમાં નાશી ગયાં નહોતાં.

ઇ.સ. ૧૮૧૩.
અંકલેશ્વર પ્રગણું.
અંકલેશ્વરમાં ઈ. સ. ૧૮૦૪ માં જે દુકાળ પડયો હતો તેના જેવોજ આ સાલનો દુકાળ પણ હતો.

ઇ.સ. ૧૮૨૫.
અંકલેશ્વર પ્રગણું.
ઇ. સ. ૧૮૦૪ અને ઇ. સ. ૧૮૧૩મા અંકલેશ્વરમાં પડેલા દુકાળનો હેવાલ બરાબર આ દુકાળને લાગુ પડેછે.

ઇ.સ. ૧૮૨૫.
હાંસોટ પ્રગણું.
ઇ. સ. ૧૮૧૩ ના હાંસોટના દુકાળ જેવોજ આ દુકાળ હતો.

ઇ.સ. ૧૮૩૯.
અંકલેશ્વર પ્રગણું
એ પ્રગણામાં પડેલા ઇ.સ. ૧૮૦૪ ના દુકાળ જેવોજ આ દુકાળનો હેવાલ છે.

ઇ.સ. ૧૮૩૯.
હાંસોટ પ્રગણું.
આ વર્ષે આ પ્રગણામાં થોડો વરસાદ પડયો હતો પણ દરિઆના

કિનારા ઉપર આવેલાં આઠ દશ ગામડાંઓમાં તો મુદ્દલ નહોતો પડયો, તેથી એ ગામડાંનાં ઘણાંખરાં માણસો પોતાનું વતન છોડી બહારગામ જતાં રહ્યાં હતાં, અને જેઓ બાકી હતાં તેઓને સરકાર તરફથી આંગપર નાણાં મળ્યાં હતાં. જમાબંદીનું મહેસૂલ વાજબી રીતે પાછું આપવાથી લોકો તથા ખેડુતો પાછા ઠેકાણે આવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૪૧.
હાંસોટ પ્રગણું.
ઇ. સ. ૧૮૧૩ નો આ પ્રગણાના દુકાળનો હેવાલ આ સાલના દુકાળને લાગુ પડેછે.

ઇ. સ. ૧૮૪૧.
ઓરપાડ પ્રગણું.
અહિંઆં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય સ્થાપન થયા પછી કોઇ મોટા દુકાળ પડયો નથી. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં થોડા વરસાદ તથા રેલથી પાકને નુકશાન પહોંચ્યું હતું. એ વખતે સરકારે જમીનનું ભાડું માફ કીધું હતું અને ઘર બાંધવા સારૂ જોઈતાં નાણાં બક્ષિસ આપ્યાં હતાં. તેમજ લોકોને કામે લગાડી રોજી આપવા કુવા તળાવો ગળાવવાનું કામ ચલાવ્યું હતું, તેથી તેઓ અનાજ મેળવવા સારૂ બીજા પ્રાંતોમાં નાશી ગયાં નહોતાં.

ગૂજરાતમાં પડેલા દુકાળનો સામટો હેવાલ.

મીરાતી અહમદી નામના ફારસી ભાષામાં લખાયલા ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં જે હેવાલ આપ્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, ગૂજરાતમાં ઇ. સ. ૧૬૨૮-૨૯ માં એક દુકાળ પડયો હતો જેને "સાત માસીઓ" કહેવામાં આવ્યો હતો. એ વખતે ખોરાકની તંગી એટલીબધી પડી હતી કે લોકો પોતાનાં છોકરાંઓને વેચવા લાગ્યાં, પણ તેઓને ખરીદનાર કોઇ મળ્યું નહિ. બીજાં પ્રાણીઓ પણ રસ્તે રસ્તે રખડવા લાગ્યાં. ઊંટ જેવું ઉપયોગી અને મોઘું ભારખ-

રહારી જાનવર એક રૂપિએ મળતું હતું. તંગીનું જોર એટલું બધું વધી ગયું કે અમીર ઉમરાવો પણ ગરીબોને પાળી શકયા નહિ, એટલુંજ નહિ,પણ આડે દહાડે ગરીબો અને ભૂખ્યાંને પાળનારા ગણતા તેવાઓ પોતે ભીખ માગવાની હાલતમાં આવી પડયા. લોકોએ મેઢાં તથા બકરાંના માંસની પેઠે કૂતરાંનું માસ ખાવા માંડયું, અને કૂતરાંના હાડકાંનો ભૂકો કરી આટા સાથે ભેળીને વેચતા પકડાઈ આવવાથી સરકાર તરફથી તેઓને ભારે સજા થઇ. જ્યારે અતિ ઘણું સંકટ વધી ગયું ત્યારે માણસ માણસને મારીને ખાવા લાગ્યાં. લોકોની એવી હાલત થઇ પડી કે રસ્તામાં અથવા ગલી કુંચીએ એકલો માણસ ત્રણ ચાર શખ્સોને મળ્યો કે તે પોતે જીવવાની આશા છોડી દેતો. આવી રીતથી ભર ચકલા અને રસ્તા ઉજ્જડ થઇ ગયા, અને ટપોટપ લોકોના જીવ જવા લાગ્યા. જેઓના અંગમાં બળ હતું તેઓ નાશીને બીજા દેશમાં જતા રહ્યા. અમદાવાદ જીલ્લો તો તદન વેરાન થઇ ગયો હતો. આ વખત દિલ્હીના મુસલમાન શેનશાહે અમદાવાદ, સુરત, અને બરાનપુરના હાકેમો તથા સરદારો ઉપર હૂકમ મોકલ્યા હતા કે દુઃખીઓને અનાજ પાણી પહોંચાડવા સારૂ જૂદાં જૂદાં ખાતાં સ્થાપવાં. અમદાવાદમાં એવાં ખાતાં ઉઘાડવા શાહે પંચાસ હજાર રૂપિઆની મંજુરી આપી હતી. વળી પ્રાંતની ત્રિજોરીમાંથી મોટી રકમ ખરચવામાં આવી, અને અમીર ઉમરાવોએ છૂટથી મદદ કરી. બે વરસ સૂધી બધી જાતનો છાપો (કર વેરો) કાઢી નાખવામાં આવ્યો હતો. બીજે વરસે સારો વરસાદ પડયો. દુકાળ પૂરો થયા પછી અમદાવાદમાં એકપણ પાડો જડયો નહિ, તેથી તે રૂ ૮૫) ખરચીને ચાંપાનેરથી લાવવામાં આવ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૬૮૨–૮૩માં વરસાદ ન વરસ્યો તેથી અનાજ રૂપિઆ એકનું છથી આઠ શેર વેચાવા લાગ્યું. આ ઉપરથી અમદાવાદના લોકોએ ત્યાંના સૂબા આગળ ફરિઆદ કરી. સૂબેદાર મહંમદ અમીખાન ઇદના તહેવાર ઉપર સરઘસ સાથે રસ્તામાં ફરવા નીકળ્યો હતો, તે વખતે મરદો, ઓરતો અને છોકરાંઓ તેને ઘેરી લેઈ પોતાની હાલતની અસરકારક ફરિયાદ કરવા લાગ્યાં, તથા શેખ અબુબકરની ઉશ્કેરણીથી (સૂબેદારને) ગાળો દેઇ તેની તરફ પત્થરા ફેંકવા લાગ્યાં. આ જોઈને સૂબેદારના માણસો લોકો સાથે લડવાને નીકળી પડયા, પણ મોટું હુલડ થઇ જશે એવો હિંગામો જોઈ સૂબેદારે તેમને વારી રાખ્યા, અને ભેગાં મળેલાં લોકોને સમજાવી ઠંડાં પાડી મુકામે ગયો. આ વાત દિલ્હીના શાહના જાણવામાં આવી, તેથી તેણે સૂબેદાર ઉપર હૂકમ મોકલ્યો કે જેઓ હુલડમાં સામેલ હોય તેઓને મારી નાંખવાં. પણ સૂબેદાર બુઢ્ઢો હતો તેથી આવી ક્રૂર સજા કરકરવાને તેનું દીલ ચાલ્યું નહિ, માટે તેણે એક જાફત આપી અને તેમાં ઘણાં માણસોને ખાવા બોલાવ્યાં તેમાં પેલો લોકોને ઉશ્કેરનાર અબુબકર પણ હતો તેનેજ માત્ર છૂપું ઝેર દઇ મારી નંખાવ્યો.

ઇ. સ. ૧૭૧૮–૧૯ માં દુકાળ પડયો, તેને "પંચોતેરો કાળ" કહેવામાં આવ્યો. એ દુકાળમાં મઠ તથા બાજરી એ અનાજ એક રૂપિઆનાં છથી તે આઠ શેર સૂધી વેચવામાં આવ્યાં હતાં. આ વખતે સૂબેદારની મહેરબાની સારી હતી તેથી લોકોને ઘણું સંકટ વેઠવું પડયું નહિ. રૂઘનાથદાસ દીવાનના ઘર આગળ ગરીબો તથા ભૂખ્યાંઓને મફત અનાજ આપવામાં આવ્યું હતું.વળી એ દીવાને પોતાનો કેટલોક પૈસો આ વખતે સખાવતમાં ખરચ્યો હતો. ભૂખે મરતા

લોક આ વરસમાં એક બે રૂપિઆની જુજ કીમતે પોતાનાં વહાલાં છોકરાંને વેચી દેતા હતા. આ સાલમાં કેટલોક વરસાદ પડ્યો હતો, પણ તે કવખતનો એટલે નકામો હતો. પાછળથી મરકી ચાલી તેથી ઘણાક લોકોનો ઘાણ નીકળી ગયો.

ઇ. સ. ૧૭૪૬–૪૭ ના દુકાળને “ તીલોતરો ” અથવા “ચાનકીઓ” કાળ કહેછે. આ વરસ વરસાદ ન પડવાથી મુદ્દલ ઘાસ ઉગ્યું નહિ. સૂબેદાર જુવાન મુરદાખાન પોતાનાં માણસો સાથે જંગલમાં ગયો અને ત્યાં દરબાર ભરી વરસાદને માટે ખુદાની બંદગી કરી, પણ કંઈ વળ્યું નહિ. એ વખતે પણ રૂપિઆ એકનું ત્રણથી ચાર શેર અનાજ વેચાવા લાગ્યું હતું, તેથી ગરીબ લોકો ઝાડનાં મૂળિયાં અને રોપાઓ ઉપર જીવવા લાગ્યાં. વળી તેઓ મુએલાં ઢોર અને પક્ષીઓને પણ ખાઇ જતાં. ઘણાખરા કુવા, તળાવ અને નદીઓનાં પાણી સૂકાઈ ગયાં હતાં. દુઃખનાં માર્યાં ઘણાં માણસો માળવે નાશી ગયાં હતાં. તે વરસ વળ્યે પાછાં ગૂજરાતમાં આવી વસ્યાં હતાં. પુષ્કળ માણસો મર્ણ પામ્યાં હતાં, અને સંખ્યાબંધ ગામડાંઓ ઉજ્જડ થઇ ગયાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૭૫૯–૬૦ નો દુકાળ વરસાદ ન આવવાથી તથા લડાઈ થવાથી થયેલી ખરાબીને લીધે પડ્યો હતો. એ લડાઇ મુસલમાન અને મરાઠા વચ્ચે ચાલી હતી. શાહના લશ્કરમાં રૂપિઆનું બશેર અને મરાઠાના લશ્કરમાં રૂપિઆનું ત્રણશેર અનાજ વેચાતું હતું. બીજાં ફાલતુ લોકો તો જેમ તેમ કરીને એક રૂપિઆનું છથી આઠશેર અનાજ મેળવી શકતાં હતાં. ખોરાકની તંગીથી શાહના લશ્કરનાં સાઠ હજાર માણસ મરી ગયાં હતાં.

સુરતની તવારીખ આપતાં કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર જણાવે છે કે, ઇ. સ. ૧૭૯૦–૯૧ માં સુરતમાં જે

દુકાળ પડ્યો તેને “સૂડતાળો” કરીને કહેતા. વરસાદ ન પડવાથી પાક થયો નહિ તેથી સખ્ત દુકાળ પડી અનાજના ભાવ ઘણા વધી ગયા. જે કોઇ સો કે પચાસ રૂપિઆનું સામટું અનાજ ખરીદતું તેને તે રૂપિઆ એકનું સુરતી આઠશેર મળતું. જેઓએ વખારોમાં અનાજ ભરી રાખ્યું હતું તેઓ વખારો ઉઘાડી વેચવાની હિમ્મત ધરાવી શકતા નહોતા, કારણકે ગરીબો તથા ભૂખે મરતા લોકો એ અનાજ લૂટી જતા હતા. ચાર દિવસ ચાલે એટલું અનાજ તો કદાપિ મળી શકતું. બંગાળેથી ચોખાનાં વહાણો આવતાં પણ તે વરસમાં એક બે ખેપ કરતાં તેથી ત્યાંથી પૂરતું અનાજ મેળવી શકાયું નહિ. સુરતમાં જેઓ પૈસાવાળા હતા તેઓએ ગરીબોને ખજૂર તથા બાજરી અને જુવાર મફત આપ્યાં હતાં. કેટલાક કંગાલો તો “ભુંસુ” જે ઢોરને ખાવાનું કચરૂ, તે ખાઇને જીવતા હતા, અને કેટલાક રસ્તે રખડતા ભિખારીઓ ચોખાનું ધોવરામણ ક્યાંકથી મળે તો તે પીને દહાડા કાઢતા હતા. કેટલાક આબરૂદાર લોકો ભૂખે મરવાથી કુવા, તળાવ તથા નદીઓમાં પડી મરી ગયા, અને કેટલાકે બીજી રીતે આપઘાત કરી પ્રાણ કાઢ્યા. વળી કેટલાંક વ્યાકુળ થયેલાં માબાપો પોતાનાં છોકરાંઓને મારી નાંખી તેઓનું માંસ ખાવા લાગ્યાં હતાં. જેમની પાસે સોના રૂપાનાં ઘરેણાં હતાં તેમણે તે છેક જુજ કીમતે આપી દેવા માગ્યાં પણ તેના ખરીદદાર કોઇ મળ્યા નહિ. આ વખતે સૂરજ એવો તપતો હતો કે તેની ગરમી કોઈનાથી ખમી શકાતી નહોતી તેથી પુષ્કળ ઉકળાટને લીધે મરકી જાગી. એ મરકીથી સુરતમાં એટલાં મોત થવા લાગ્યાં કે સરા અને નવસારી દરવાજા આગળ મોટા ખાડા ખોદી તેમાં મૂડદાંઓને દાટવામાં આવ્યાં. ગરીબ લોકો-

નાં મૂડદાં તો રસ્તે રસ્તે પડેલાં જણાતાં હતાં. એ દુકાળ આશરે દોઢ વરસ ચાલ્યો હતો.

એજ દુકાળનો હેવાલ આપતાં, સૈયદ હુસેન વલદે સૈયદ શેરિફ શેખ એંદ્રુસ સાહેબ જણાવે છે કે, બાજીરાવ પેશ્વાના કુટુંબનો રાઘોબા નામે સરદાર દુકાળમાં પીડાતાં ઘણાં માણસો સાથે પુનાથી સુરત આવ્યો હતો, અને વેપારીઓ અનાજ સંતાડવા લાગ્યા હતા, પણ તેણે તે લૂટી લીધું હતું. એ દુકાળને "રાઘોગુરદીકાળ" કહેવામાં આવ્યો હતો. એ વેળા સુરતનો હાકેમ નવાબ નિજામુદ્દિન હતો. સુરતમાં જ્યારે અનાજ ન મળ્યું ત્યારે ઢોરને મારીને તેમનું માંસ સસ્તે ભાવે વેચવામાં આવ્યુ હતું. પણ જે ગરીબ લોકો પાસે એવું સસ્તું માંસ ખરીદવા જેટલા દામ પણ નહોતા તેઓ જ્યાં આગળ એવાં ઢોર કપાતાં ત્યાં એકઠાં થઈ તેઓનું લોહી પીતાં, તેથી અંતે દરદી થઈ મર્ણ પામતાં. આ વખતે કોઇને પણ પોતાના ધર્મનો વિચારજ આવતો નહોતો. પૈસાદાર લોકો પણ બંટી, કોદરા, અને ભાત ઘણી મુસ્કેલીથી મેળવી શકતા હતા. આવી રીતનો ખોરાક ખાવાથી તેમના પેટમાં ગરમી થતી અને તેઓ મોતને આધીન થતાં. એ રીતે પુષ્કળ લોકોના પ્રાણ ગયા. મૂડદાં બાળવાની કે દાટવાની કોઇ દરકાર કરતું નહિ. ગરીબ લોકો પોતાનાં બચ્ચાંને આઠ આનાની કીમતે વેચવાને આતુર થયાં હતાં, અને કેટલાંક તો પોતાનાં ટળવળી મરતાં ધાવણાં બાળકોના જીવ ઉગારવા સારૂ પૈસાદારને ત્યાં મફ્ત આપી દેતાં હતાં.

આ વખતે સૈયદ એંદ્રુસના ઘરમાં કાંઇ ધર્મસંબંધી ક્રિયા કરવાની હતી, પણ તેવા શખ્સનેએ ચાર પાંચ ખજૂરની પેશી સિવાય બીજું કશું ન મળતું. ભરૂચ, સુરત, વડોદરા, અને મુંબાઇના હાકેમો જૂદા જૂદા રાજાઓના તાબાના હતા, માટે તેઓએ પોત પોતાના શહેરમાંથી બહાર જતું અનાજ અટકાવ્યું, તેથી લોકોને ઘણું સંકટ વેઠવું પડ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૦૩-૪ ના દુકાળને "સાઠો કાળ" એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું, પણ એ દુકાળ ૧૭૯૦–૯૧ જેટલો જબરો ન હોતો. વરસાદ ઘણો થવાથી આ દુકાળ પડ્યો હતો. આ સાલમાં ઘી ઘણું સસ્તું મળતું હતું, તેથી લોકો છાણની સાથે ઘી ભેળીને ખાતાં હતાં. અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં સુરત આવ્યા પછી આ દુકાળ પડ્યો હતો. એ પછી બહારગામથી આવતા અનાજની જકાત લેવાનું સરકારે ત્રણ મહિના સૂધી બંધ કીધું હતું.

ગૂજરાતમાં કોઈવાર મોટો દુકાળ પડેછે, ત્યારે ત્યાંના લોકો તેને પોતાના પ્રાંતમાં (ગૂજરાતમાં) થતાં મહા પાપોનું પરિણામ ગણેછે.

ઇ. સ. ૧૮૧૦ માં બંગાળા પ્રાંતમાં તીડનાં ટોળાં જણાયાં અને તેઓ ઊત્તર તરફનો માર્ગ લેઇ પંદર મહિના સૂધી ફરી મારવાડમાં આવી લાગ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં મારવાડમાં વરસના ધારા પ્રમાણે વરસાદ પડ્યો નહિ ને જ્યારે ત્યાં વનસ્પતિની કાંઈપણ નિશાની જણાઈ નહિ ત્યારે એ તીડો ગૂજરાતના ઉત્તર તથા પશ્ચિમ ભાગમાં ઉતરી પડ્યાં અને ત્યાંથી કાઠીઆવાડમાં ગયાં. આ પછી તેઓએ એકવાર ભરૂચમાં પણ દેખાવ દીધો હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૨ ની સાલમાં વરસાદ શરૂ થતાંજ આ આફ્ત બંધ થઇ, પણ ગૂજરાતના પશ્ચિમ ભાગોમાં એ તીડોએ જે નાશ કીધો હતો તે અફસોસ કારક હતો. મારવાડીઓ પોતાના દેશમાં વરસાદ ન પડવાથી તથા તીડો એ અનાજનો સઘળો

નાશ કરવાના ત્રાસથી ગૂજરાતમાં આવ્યા અને તેઓનાં અ-ડ્ડાં પગલાં સાથે લેતા આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૧૨ માં ગૂજરા-તમાં વરસાદ પડ્યો નહિ, અને અનાજના ભાવ વધી ગયા તેથી લોકો પોતાને અગત્ય પડે તેટલું અનાજ આગમજથી ભરી રાખતાં તે ખાવા લાગ્યાં. તદંગર લોકો અનાજની તંગી જોઇ વધારે પૈસા પેદા કરવા પાછળ મંડયા તેથી અધમુઆ મારવાડીઓ અનાજ વગર વધારે ભયમાં આવી પડયા. એ જાત ઘણી બેદરકાર અને સુસ્ત રહેછે માટે એમને મ-હેનત કરવા ઉસ્કેરી જીવ બચાવવાની તજવીજ કરવી તે વ્યર્થ થઇ પડેછે.

ઇ. સ. ૧૮૩૧–૩૨, અને ઇ. સ. ૧૮૩૮–૩૯ માં વ-રસાદ ન પડવાથી વધારે તંગી ચાલી તેથી પહેલા વરસમાં રૂપિઆ ૩૭૦૩૯૭ ની અને બીજા વરસમાં ૩૪૯૬૧૨૧ની મહેસૂલ સરકારે લોકોને પાછી આપી હતી. વરસાદ ન પડવાથી તથા માંહેલા ભાગોમાંથી સુકાળની સારી ખબર ન મળવાથી બધા અનાજ ઉપર સેંકડે ૪૦ ટકા ભાવ વધી ગયો હતો. સુરતમાં ઘણું થોડું અનાજ હતું, અને ભરૂચમાં તો વાણીઆઓએ દુકાનો પણ બંધ કીધી હતી. વડોદરા અને અમદાવાદના હેવાલો દુઃખ ભરેલા હતા, તેમાં વળી દુઃખ ઉપર ડામની પેઠે બિચારા ગરીબ ખેડુતોને સરકાર તરફથી મહેસૂલ વસૂલ કરવાની બાબતમાં સખ્તાઇ બતા-વવામાં આવતી હતી. ઇ. સ. ૧૮૩૧–૩૨ ની તંગી સાથે કામળાઓનો ઉપદ્રવ પુષ્કળ થવાથી પાકનો તદન નાશ થયો હતો.

ગૂજરાતમાં જૂદાં જૂદાં વરસોમાં ખોરાકની જણસો એક રૂપિઆની કેટલા શેર વેચાઇ હતી તે જાણવાનો કોઠો.

જણસનું નામ.	૧૭૫૫	૧૭૬૦	૧૭૬૧	૧૭૬૫	૧૭૭૦	૧૭૭૩	૧૭૮૪	૧૭૮૬	૧૭૮૭	૧૭૯૦	૧૭૯૧	૧૭૯૪	૧૭૯૫
બાજરી	કંઇ નોંધ મળતી નથી.	૧૧	૮॥।	કંઇ નોંધ મળતી નથી.	૯॥।	કંઇ નોંધ મળતી નથી.	૧૩	૩૩	૨૭	૧૬	૧૭	૧૭	૨૩
ચોખા		૭	૪॥।		૦		૭	૧૨	૯	૪।	૭	૯	૧૦।
જુવાર		૧૧	૧૩		૦		૦	૩૩	૪૦	૧૭	૧૭॥।	૨૫	૩૩
તુવેર.		૭॥।	૧૦		૧૩		૯	૮	૬	૧૩।	૭	૧૧॥।	૯।
ધઊં.		૧૦	૬		૮।		૧૧	૨૦	૧૭	૧૩।	૬॥।	૧૦॥।	૧૧
ઘી.		૧।	૧		૦		૧॥	૨॥	૧॥।	૨॥।	૧	૨॥	૨।
ગોળ.		૨।	૨॥।		૨।		૪॥।	૪॥	૫॥।	૩॥।	૯।	૪	૪
ચણા.		૦	૭॥		૦		૮	૧૨	૧૭	૭॥।	૮	૦	૮।
તેલ.		૦	૦		૩		૩॥	૯।	૯॥।	૩॥	૨॥	૭	૩।

ડૉ. પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર

प्रकरण २ जुं.

સિંધમાં પડેલા દુકાળ.

જેને ખરેખરો દુકાળ કહેછે તેથી સિંધનું પ્રગણું વેગળું રહેલું છે. દુશ્મન ચઢી આવી પાકનો નાશ કરે અને વાવણી ન કરવા દે ત્યારેજ આ ઠેકાણે ખોરાકની તંગી પડતી હતી. સિંધમાં પાક થવાનું ઘણુંકરીને વરસાદ ઉપર આધાર રાખતું નથી, ત્યાં રેલના પાણીથી અનાજ વગેરે પકવવામાં આવેછે. એ ભાગની જમીન એટલી ઊંચી નીચી છે કે સર્વે ઠેકાણે પાક ન પાકે એમ બનેજ નહિ.

ઇ. સ. ૧૫૨૭ માં મીરજા શાહ બેદાઇઉને સિંધ ઉપર સ્વારી કરી તેને જીતી લીધું ત્યારે ત્યાં પહેલ વહેલી તંગી પડી હતી. આ વખતે સિંધના રાજા જામીનદાએ દુષ્મનના હાથમાં અનાજ ન જાય માટે તેનો સઘળો સંગ્રહ બાળી નાંખ્યો હતો. એથી જે તંગી પડી તે છ મહિના સૂધી ચાલું રહી હતી.

ઇ.સ. ૧૫૪૦માં ત્યાં બીજો દુકાળ પડ્યો. સિંધના રાજ્યકર્ત્તા મિરઝા શાહહુનને ખબર પડી કે હુમાયું પાદશાહ લાહોર મધ્યે શિરખાંને હાથે હાર પામી બેઠો છે, તેથી તે સિંધ ઉપર હૂમલો લાવનાર છે. આ ખબર સાંભળતાંજ તેણે (મીરઝા શાહહુને) હૂકમ કીધો કે નદીને કિનારે પાક કરવો નહિ, અને બહારનું અનાજ દેશમાં આવવા દેવું નહિ. આમ થવાથી સખ્ત તંગી પડી અને તે ત્રણ વરસ સૂધી ચાલુ રહી.

ઇ. સ. ૧૭૫૯ માં લડાઇના કારણથી ત્રીજીવાર તંગી ચાલી. આ તંગી ઘણી સખ્ત હતી નહિ તેમ તે લાંબા વખત સૂધી ચાલુ રહી નહોતી.

ઇ. સ. ૧૭૮૨માં ત્યાં કાલેરા વંશની રાજ્યસત્તા બંધ

પડી અને તાલપુર વંશનો અમલ ચાલવા લાગ્યો, તે વખતે અઢી વરસ સૂધી તંગી ચાલી હતી. એનું એક કારણ એ હતું કે ઉપરના બંને વંશના સરદારો વચ્ચે લડાઈ ચાલી તે વખતે સઘળો પાક બાળી નાંખવામાં આવ્યો હતો, તથા નવો પાક ઉગાડવા દીધો નહોતો. વળી બે વરસ સૂધી વરસાદ પડ્યો નહિ ને અનાજનો દાણો શોધ્યો મળ્યો નહિ. આ સખ્ત તંગીને ટાળવાના નીચે પ્રમાણે કેટલાક ઉપાય લેવામાં આવ્યા હતા.—

૧.—જે ખેડુતો પાસે વીસ કરવાર‡ અનાજ હતું તેઓ પાસેથી જમીનનો કર લેવામાં ન આવ્યો.

૨.—સરકાર પોતાના ફાળાનું જે અનાજ લેતી હતી તે તેણે બીજા વરસની વાવણી કરવા સારૂ ખેડુતો પાસેજ રહેવા દીધું.

૩.—જે ખેડુતો પાસે વીસ કરવારથી વધારે અનાજ હતું, તેઓએ વીસ કરવારે એક કરવાર સરકારને આપ્યું.

૪.—જે ખેડુતો પાસે બે ચરખા† હતા તેઓનો કર પાછો આપવામાં આવ્યો.

૫.—જે ખેડુતો પાસે બેથી વધારે ચરખા હતા તેઓએ દર ચરખે બે રૂપિઆ સરકારને કર દાખલ આપ્યા, અને દર ‡હરલે એક રૂપિઓ આપ્યો.

૬.—સરકારને જે કરવાર મળતી તે દરેક કરવારની કીમત રૂ૫૦) થતી, તેથી ખેડુતો કાંતો કરવાર અનાજ આપતા અથવા દર કરવારે રૂ૫૦) રોકડા આપતા.

‡ અનાજનું એક જાતનું માપ.

† બે જાનવરો (બળદો, પાડા વગેરે) થી ચાલતાં ઈરાની પૈડાં.

‡ એક જાનવરે ચાલતું ઈરાની પૈડું.

૭.–જ્યાંસૂધી તંગી ચાલી ત્યાંસૂધી જમીનદારો ઉપર દબાણ કરતાં તેઓના માગનારાઓને અટકાવવામાં આવ્યા હતા. આ વખતે સિંધના અમીરોએ ખેડુતો અને ધંધાદારાઓ સિવાય જે લોકો માઠી હાલતમાં હતાં, તેઓની એક ટીપ બનાવી તેમનું પોષણ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું, અને પોતાની જમીનનું જે મહેસૂલ આવતું હતું તે તેઓએ ઘરમાં નહિ લેતાં સાડા ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાંખ્યું. એમાંના બે ભાગ ગરીબ સૈયદો અને મુસલમાનોમાં વહેંચી નાંખ્યા, જેથી તેઓનું પાંચ છ મહિના ગુજરાન ચાલે એટલો ખોરાક તેમને મળ્યો. ત્રીજો ભાગ બીજા. દેશી પરદેશી મુસલમાનો માટે રાખ્યો, અને બાકીનો અર્ધો ભાગ દુઃખી હિંદુઓને આપ્યો.

દુકાળની વખતે જે માણસોને ગુલામગીરીમાં વેચવામાં આવ્યાં હતાં, તેમને તેઓનાં સગાં વહાલાંને આપી દીધાં, અને તેઓને ઘેર રવાના કીધાં. આ વખતે એક કરવાર અનાજના રૂ૫૦ પડતા હતા, જેનો ભાવ પાછળથી પંદરથી સોળ રૂપિઆ થઇ ગયો.

સિંધના ભાગમાં ઇ. સ. ૧૮૨૦ અથવા ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં અતિ ઘણી રેલ આવવાથી સઘળો પાક ધોવાઇ ગયો, તેથી દુકાળ પડ્યો હતો. એ વખતે એક કરવાર અનાજ ૮૦ થી ૧૨૦ રૂપિએ વેચાવા લાગ્યું. એ ભાવ સાધારણ ભાવ કરતાં છથી આઠગણો વધારે હતો. આ મોંઘવારીનું સંકટ અટકાવવા સારૂ અમીરોએ સરકારી અનાજના કોઠાર ખુલ્લા મૂકાવ્યા, અને ઓછે ભાવે અનાજ વેચાવ્યું. વળી જમીનનું મહેસૂલ લીધું નહિ, અને ખેડુતોને સગવડ પડે એવી રીતે નાણાં ધીર્યાં.

સિંધનો ૨ જો ભાગ.

થર પારકરમાં પડેલા દુકાળ.

આ ઠેકાણે પડેલા દુકાળનાં વરસની ટીપ નીચે પ્રમાણે મળી છે.

ઇ. સ. ૧૭૦૩.
" " ૧૭૪૫ થી ૧૭૫૨ સૂધી.
" " ૧૭૫૨ થી ૧૭૫૫ સૂધી.
" " ૧૭૮૩ થી ૧૭૯૦ સૂધી.
" " ૧૮૦૩ થી ૧૮૦૭ સૂધી.
" " ૧૮૦૭ થી ૧૮૧૩ સૂધી.
" " ૧૮૧૭ થી ૧૮૨૨ સૂધી.
" " ૧૮૨૫ થી ૧૮૩૪ સૂધી.
" " ૧૮૩૬ થી ૧૮૪૨ સૂધી.
" " ૧૮૬૦.

આ સઘળા દુકાળ પડવાનું કારણ અનાવૃષ્ટિ હતી. એ દર વખતનો ખરો દુકાળ હતો એમ કહેવાય નહિ; ઘણી વખત તો અનાજના ભાવજ વધી ગયા હતા, પણ બીજી પીડા પડી નહોતી. અમીરો, નગરના રાણાઓ, અને બીજા સરદારોએ એ સઘળા તંગીના વખતમાં લોકોને મદદ કીધી હતી. છૂટકારાના બીજા શા ઉપાય લેવામાં આવ્યા હતા તે વિષે કંઇ જણાયું નથી; પણ ઇ. સ. ૧૮૧૨ માં શાહજાદા મીરઅલ્લી મુરાદે દીપલા તાલુકાના દુઃખી લોકોનાં પેટ ભર્યાં હતાં, અને ખેડુતો પાસેથી ઉઘરાવેલો કર પાછો આપ્યો હતો. ઇ.સ. ૧૮૬૬ માં નગર તાલુકાનાં ભૂખે મરતાં લોકોએ નારાની નેરના કામ ઉપર મજુરી કરી રોજી મેળવી હતી. ઉપર જણાવેલા જૂદા જૂદા દુકાળોમાંથી ચાર સિવાયના બીજા બધામાં ચારથી ચૌદ મહિના સૂધી ખોરાકની

ડૉ. પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર

તંગી ચાલુ રહી હતી. બીજો દુકાળ જે ઇ. સ. ૧૭૪૫ થી ઇ. સ. ૧૭૫૨ સૂધી ચાલ્યો, તે નારા તાલુકામાં હતો. ત્રીજો જે ઇ. સ. ૧૭૫૨ થી ૧૭૫૫ સૂધી ચાલ્યો તે અમરકોટ તાલુકામાં પડયો હતો. ઇ. સ ૧૮૦૭ થી ઇ. સ. ૧૮૧૩ સૂધીનો, અને ઇ. સ. ૧૮૩૬ થી ઇ. સ. ૧૮૪૨ સૂધીનો એ બે દુકાળ નારા તાલુકામાં પડયા હતા. લોકોએ મહા કષ્ટ વેઠયું હતું, પણ આસપાસના તાલુકામાં જતા રહેવાથી તેઓના જાન બચ્યા હતા. આ ઉપરાંત સિંધ અને તેની આસપાસના બીજા તાલુકામાં જૂદા જૂદા દુકાળ પડેલા હતા, તેઓનાં વરસ નીચે પ્રમાણે મળી આવ્યાં છે.

સિંધ.—ઇ. સ. ૧૫૨૧, ઇ. સ. ૧૫૪૦થી ૧૫૪૩ સૂધી. ઇ. સ. ૧૭૫૯, ઇ. સ. ૧૭૮૨થી ૧૭૮૪ સૂધી.

નારા તાલુકો.–ઇ. સ. ૧૭૪૫ થી, ૧૭૫૨ સૂધી, ઇ. સ. ૧૮૦૭ થી ૧૮૧૩ સૂધી, ઇ. સ. ૧૮૩૬થી ૧૮૪૨ સૂધી.

અમરકોટ તાલુકો.— ઇ. સ. ૧૭૫૨થી ૧૭૫૫ સૂધી, ઇ. સ. ૧૭૯૦, ઇ. સ. ૧૮૧૦.

નગર– ઇ. સ. ૧૮૦૩, ઇ. સ. ૧૮૨૧થી ૧૮૩૪ સૂધી, ઇ. સ. ૧૮૬૦.

મીટી–ઇ. સ. ૧૮૧૨.

ઉપલું સિંધ–ઇ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૨૨ સૂધી.

પ્રકરણ ૩ જું.

કચ્છમાં પડેલા દુકાળ.

આ જગોએ પડેલા દુકાળનો હેવાલ જેઓએ નજરે જોયો હતો તથા દંતકથાથી સાંભળેલો હતો તેઓથી મેળવેલો છે. જે નજરે જોનારાએ પોતાના મોઢેથી ખબર

આપી છે તે એજન્સીનો શીરસ્તેદાર મકનજી વ્હોરા હતો. તેની ઉમ્મર ૭૫ વરસની હતી. વળી એ ધણી સિવાય પહેલી રીજન્સીના સભાસદ મઉજી રતનજી મહેતાએ હેવાલ આપ્યો હતો. એ ધણીની ઉમ્મર ૮૧ વરસની હતી.

કચ્છમાં દુકાળ વરસાદ ન આવવાથી પડે છે, કારણ કે ગૂજરાત, અને વરસાદ વગરના સિંધ પ્રાંતની વચ્ચે એ આવેલું છે. અહિંઆં નહેરથી પાણી મેળવવાનાં સાધન નથી. કુવા ઘણા નથી તથા ઘણાખરા કુવાનું પાણી ખારૂં હોયછે. વળી દુકાળના વખતમાં મીઠા પાણીના કુવા પણ ખારા થઇ જાય છે. વળી તીડનાં ટોળાં ઉતરી પડવાથી પણ વારંવાર પાકનો નાશ થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૧૪માં એટલા બધા ઊંદર નીકળ્યા હતા કે તેમણે પાકનો તદન નાશ કર્યો હતો. આ દેશની બધી જમીનમાં અનાજ પાકી શકે તેમ નથી. દરિઆ કિનારાનાં પ્રખ્યાત બંદર ન હોય તો અહિં વારંવાર તંગી પડે તેમાં કંઇ શક ભરેલું નથી. અહિઆં જ્યારે દુકાળ પડતા ત્યારે કચ્છના રાવ છૂટે હાથે અનાજ વહેંચી સખાવત કરતા હતા, સસ્તા ભાવે અનાજ વેચવાની દુકાનો ઊઘડાવતા હતા, અને નવાં તળાવ ખોદાવવા તથા જૂનાં તળાવ કુવા વગેરે ગળાવવા સારૂ લોકોને કામે લગાડતા, અને તેઓની મહેનતને માટે ખાવાને જોઇતું અનાજ આપતા.

તંગીના વખતમાં ત્યાંની વસ્તીના લગભગ ત્રીજા ચોથા ભાગના લોકો તેઓનાં ઢોર સુદ્ધાં સિંધમાં જતા રહેતા અને ત્યાં થોડું રહી કચ્છમાં પાછા ફરતા હતા. સબબ કે પોતાનું ગુજરાન ચાલે ત્યાં સૂધી રહેતા.

દુકાળ વિષે બોલતાં વ્હોરા મકનજીએ જણાવ્યું હતું કે, "ઇ. સ. ૧૮૦૩ની સાલમાં હું ત્રણ વરસનો હતો અને તીડનાં ટોળાંએ પાકનો નાશ કરવાથી તંગી પડી હતી, એવું

મને યાદ છે. ઇ. સ. ૧૮૦૪ની સાલનું વર્ષ દુકાળનું હતું અને જીંદગીની જરૂરીઆતની ચીજો ઘણી મોંઘી મળતી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૦ના અષાડ અને શ્રાવણ માસમાં જમાદાર ફતેહમહમદે દરબારનો અનાજનો જથો ઉઘાડયો હતો અને પહેલાં દર કોરીએ એટલે ચાર આનાને બે પાઈએ ત્રણ પાલી એટલે ૬૬ તોલા અનાજ વેચ્યું હતું; પણ ત્યારપછી તેણે અઢીસો ઊંટ ભાડે કરી ચોખા લેવા સારૂ સિંધ મોકલ્યાં, તે આસો મહિનામાં કચ્છ આવી પહોંચવાથી લોકો ભૂખમરાથી બચ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૧૩માં એક મોટો દુકાળ પડયો, ત્યારે હું વીસ વરસની ઉમ્મરનો હતો. એ વરસમાં કચ્છમાં કોઇ પણ માણસ ભૂખથી મરણ પામ્યું નહોતું. શ્રાવણ મહિનામાં જીંદગીની જરૂરીઆત વસ્તુઓ ઘણી મોંઘી થઇ અને એક કોરીનું પોણાબે પાલી અનાજ મળવા લાગ્યું. બરના દરવાજા આગળ થઇને ફતેહ મહમદ જમાદાર ગાડીમાં બેશીને જતો હતો, તેની આસપાસ ત્રણસો સ્ત્રીઓ ફરી વળી, અને ભૂખે મરવાની ફરિયાદ કરવા લાગી. આથી જમાદારે શા૦ ભુવનજી મોતીચંદ અને બીજા અનાજના વેપારીઓને બોલાવીને કહ્યું કે તમારે એક કોરીનું ત્રણ પાલી અનાજ વેચવું, નહિતો સરકાર પોતાની તરફથી દુકાનો ઉઘાડશે. પછી તરતજ કેટલુંક અનાજ મંગાવી માગવા આવેલી દરેક સ્ત્રીને ચાર ચાર પોસો આપ્યું અને જણાવ્યું કે આવતી કાલે શીરસ્તાના ભાવે સર્વે ધાન્ય વેચાવા માંડશે. એ જમાદારે પોતે દુકાનો ઉઘાડી દરેક માણસને બે કોરીનું છથી આઠ *પાટી અનાજ આપવા માંડ્યું, તેથી બીજા બે વેપારીઓએ પણ તેજ ભાવે

*પાટી એ કચ્છમાં ચાલતું એક માપ છે. એમાં કચ્છના ૩ શેર માય છે, અને તે શેર ૨૧ રૂપિઆ ભારનો થાયછે.

પોતાનું અનાજ વેચવું શરૂ કર્યું. અંજાર પાઠકમાં કારભારી પ્રાગજી વેલજીએ સીબંધી ખાતાંઓને પૂરતું અનાજ પહોંચાડવાની સંભાળ લીધી હતી. આ સાલ જેઓ ભૂખથી મરી ગયાં તેઓ કાઠીઆવાડથી આવેલાં હતાં. તે લોકો કચ્છનું રણ ઓળંગી વાગડમાં આવ્યાં, પણ રસ્તામાં ખોરાક મેળવી શક્યાં નહિ તેથી મરવા લાગ્યાં. ભૂખના દુઃખથી તેઓ એવાં નઠોર થઇ ગયાં હતાં કે ધણી પોતાની સ્ત્રીનું લોહી પીએ અને સ્ત્રી પોતાના ધણીનું લોહી પીએ; મતલબ કે એકબીજાને મારી ખાય; એટલુંજ નહિ, પણ એવાં જ્ઞાનશૂન્ય થએલાં સ્ત્રી પુરૂષો પોતાનાં બાળકોને પણ મારી ખાવા લાગ્યાં. વળી જે દિવસે તેમને કૂતરો અથવા બિલાડી ખાવા મળે તે દિવસને તેઓ એક અચ્છી મિજબાનીનો ગણતાં હતાં. આ વખતે સિંધના અમિરોએ તથા કચ્છ અને કાઠીઆવાડના શ્રીમંત લોકોએ એવા કંગાલોને ઘણી મદદ કરી હતી. કડી, પાટણ અને ગૂજરાતના બીજા ભાગમાં વરસાદ પડયો હતો, પરંતુ ત્યાંથી મોટા જથાબંધ અનાજ બહાર ગામ જવાથી ત્યાં પણ તંગી પડી હતી. એ તંગી છેક સૂરત સૂધી જણાઇ હતી. આ વરસને અંતે વાગડના કેટલાક રહેવાશીઓ ખજૂરાં અને કરડાની છાલ ઉપર ગુજરાન કરવા લાગ્યા, તથા બોકના નામનો પાલો ખાવા લાગ્યા, તેથી તેમના પગ સૂજી આવ્યા અને છેવટે તેઓ મર્ણ પામ્યા. ઇ. સ. ૧૮૧૨માં તીડનાં ટોળાં આવ્યાં તે ઘાસનાં બી ખાઇ ગયાં, તેથી તેની પુષ્કળ તંગી પડવાથી ઘણાંખરાં ઢોર મર્ણ પામ્યાં અને એક કોરીનું અરધો શેર ઘી મળવા લાગ્યું. આ વરસે ખરાબ જાતનો તાવ ફેલાયો હતો, તેથી કેટલાક સરદારો, રાવ રાયસિંગજી તથા જમાદાર ફતેહમહમદ એવા મોટા મોટા માણસો મર્ણ પા-

મ્યા. ઇ૰ સ૰ ૧૮૧૩માં પણ ઘાસની તંગી ઘણી પડવાથી ઘણાં ઢોર મરણ પામ્યાં. જે વેપારીઓ અને લોકો એ દુકાળમાં ઈજા ન પામ્યા તેઓ પાછળથી ચાલેલા તાવથી મર્ણ પામ્યા, અને તે ઉપરથી કહેવત ચાલી કે, સંવત્ ૧૮૬૯માં (ઇ૰ સ૰ ૧૮૧૩માં) માણસો ભૂખે મુઆં, અને સંવત્ ૧૮૭૦ માં (ઇ૰ સ૰ ૧૮૧૪માં) માણસો દુઃખને આધિન થયાં.”

“ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં ઊંદરડાઓનો ઘણો ઉપદ્રવ થયો તેથી એ વરસ કચ્છ અને કાઠીઆવાડમાં “ઊંદરડાઓનું વરસ” ગણાવવા લાગ્યું. તે ઊંદરો અનાજનાં કણસલાં કાપી ખાઇ બાકીનાને પોતાના દરમાં લેઈ જતા, તેથી ગરીબ લોકો તે ઊંદરોનાં દર ખોદીને તેમાંથી દાણા ભર્યાં કણસલાં ખોદી કાઢી ખાવા લાગ્યા હતા. પરંતુ આગલા વરસમાં અનાજ સારૂં પાક્યું હતું તેથી તેના ભાવમાં કંઈ ફેરફાર થયો નહોતો.”

“ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં જે અનાજ વાવ્યું હતું તે અતિ ઘણા વરસાદથી કોહી ગયું, અને તે પછી જુવાર તથા ઘઊં વાવ્યા તે ઠાર (હીમ) પડવાથી બગડી ગયા. ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં વળી પાછા ઊંદરો કાઠીઆવાડમાં અને બીજી જગોએ ઊભરાઈ આવ્યા, પણ તે વખતે વાગડ અને કચ્છમાં તેઓની સંખ્યા ઓછી હતી. એ વરસને “ઊંદરીઊં” વરસ કહેતા હતા.”

“ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં વરસાદ પુષ્કળ પડ્યો હતો, અને અનાજ તથા ઘાસના પાકની હાલત સારી હતી; પણ એકદમ ઘણાં તીડનાં ટોળાં આવી પડવાથી આખા પ્રાંતના અનાજ, ઘાસ અને વનસ્પતિ સુદ્ધાંનો નાશ કર્યો અને લોકોના ઘરમાં ભરાઈ રાંધવાની અડચણ પડે એવું કર્યું. ગરીબોને છોડવવાને આ વરસે દિવાન લક્ષ્મીદાસે ઉપાયો લીધા હતા.”

આ નીચેનો હેવાલ રતનજી મનજી નામના ૮૧ વરસની ઉમ્મરના શખ્સ તરફથી મળ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૯૧ નું વરસ કચ્છમાં દુકાળનું હતું. જેઠ મહિનામાં ગરમી ઘણી પડવાથી કાળી કીડીઓ દેશના તમામ ભાગપર પસરી ગઇ, અને ઘાસ વગર ઢોરને ઘણું દુઃખ ખમવું પડ્યું, તેથી તેઓ મુએલી કીડીઓ ખાવા લાગ્યાં. પાછળથી વરસાદ પડ્યો અને ઘાસ ઉગ્યું, પણ તે ઘાસ સાથે મુએલી કીડીઓ ઢોરના ખાધામાં આવવાથી, ગાયો, ભેંશો વગેરેના તરતના દોહેલા દૂધમાં કીડીઓના પગ આવતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં વરસાદ ઘણો પડ્યો અને પાક સારો થયો હતો, પણ એ વરસમાં પણ ઘણા ઊંદર થયા, તે સઘળાં ખેતરોને વેરાન કરી એ મહિનામાં પાછા સમાઇ ગયા. એ વરસને લોકોએ ઊંદરીઊં વરસ કહ્યું હતું.

મહેતા માધવજી શીવરામ જેઓ દરબારના કારભારી હતા તેમણે આપેલો હેવાલ એવો છે કે, ઇ. સ. ૧૫૭૯ નું વરસ કચ્છમાં ઘણા દુકાળનું હતું. એ વખતે મહારાવ રાય ખેંગારજી જીવતા હતા, પણ રાવ બારમલજી કારભાર ચલાવતા હતા. એ વખતે શા શા ઉપાય લીધા હતા તે નીચેની કવિતા ઉપરથી જણાઇ આવે છે.

પાંત્રીસે પડતે, પાંત્રીસે સાધણ વેઆ
છોરૂ છવણ કેઆ, પતો ચડા આપે ગઉત. ૧
નવ સોરઠ નવ કોઠ, મીડે આજ નવલખે તાહે
જો ચેલ હતો મન મોટ, તેષો ભેર આપ ગઉત. ૨
નાગણ પુછે નાગે ક, આવે તલ આપાર
એ કાય રહ ચડાયા, ભુજપતી ભાર. ૩

સંવત્ ૧૬૩૫ (ઇ. સ. ૧૫૭૯) ના મોટા દુકાળમાં આબરૂદાર કુટંબોના ભોગ થઇ પડ્યા હતા. તેઓ પોતાનાં બચ્ચાંઓનાં પેટ ભરવાને ઘણાં અશક્ત થઈ ગયાં હતાં. એ

લોકોને દુઃખમાંથી છોડાવનાર રાવ બારમલજી હતા. કેટલાક જાગીરદારો આ વખતે રાવ બારમલજી જોડે આવ્યા અને તેઓને રાવે સારો આવકાર આપ્યો. દુકાળ પૂરો થયા બાદ તેઓ પોત પોતાને ઘેર ગયા. જે જગોએ આ ગૃહસ્થોનું ખાવાનું રાંધવા માંડ્યું હતું ત્યાં એક સાપનું દર હતું, તે ઉપરથી નાગણે નાગને પૂછ્યું કે આટલી ગરમી આપણને કેમ લાગે છે? એ ઉપરથી નાગે જવાબ વાળ્યો કે દુઃખી લોકોને ખવરાવવા રાવ બારમલજીએ ખોરાક રાંધવા માંડ્યો છે. એ મતલબ ઉપલી કવિતાની છેલ્લી લીટીમાં જોવામાં આવેછે.

ઇ. સ. ૧૭૪૬ નું વરસ મોટા દુકાળનું હતું. મહારાવશ્રી દેસલજી જીવતા હતા, પણ રાવ લખપતજી કારભાર ચલાવતા હતા. આ વખતે બીદના દરવાજા આગળ ખોરાક રંધાવી લોકોને ખવરાવવામાં આવતો હતો. દરેક માણસને એક જણ ખાય તેટલું ઘેર લેઈ જવાની છૂટ આપી હતી. એ સાલમાં પાછળથી વરસાદ વરસ્યો હતો. જે ઠેકાણે ખાવાનું રંધાતું હતું તેને "તોટા વાળી વરંડી" કહેછે.

ઇ. સ. ૧૭૫૭ અને ઇ. સ. ૧૭૬૬ એ વર્ષો દુકાળનાં હતાં. પહેલા વરસમાં રાવ લખપતજી અને પાછલામાં રાવ ગોહોદજી રાજ કરતા હતા. આ વરસમાં લોકોને છોડવવાના શા ઉપાય લીધા હતા તે જણાયું નથી. ઇ.સ. ૧૭૭૪-૧૭૮૨–૧૭૮૪–૧૭૯૧ એ સઘળાં દુકાળનાં વરસો હતાં, પણ તેઓની કશી હકીકત જણાઈ નથી.

ઇ. સ. ૧૮૦૩ અને ઇ. સ. ૧૮૦૪ એ બે દુકાળનાં વરસ હતાં. કચ્છમાં રાવ રાયધનજી રાજ્ય કરતા હતા પણ સઘળો કરભાર જમાદાર ફતેહ મહમદ ચલાવતા હતા. બીદ દરવાજા આગળ અનાજની દુકાનો ઉઘાડી એક કોરીનું ચાર

પાટી અનાજ વેચાવ્યું હતું. કેટલાંક માણસો સિંધ તરફ જતાં રહ્યાં અને સુકાળ થયે પાછાં આવ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૧૩ નું વરસ ઘણું સંકટનું હતું, અને તે આખા દેશમાં સઘળે ઠેકાણે ત્રાસદાયક નીવડ્યું હતું. દુકાળ શરૂ થતાંજ ઘણાં માણસો મરી ગયાં, અને ઘણાંએ પોતાનાં બાળ બચ્ચાં વેચાં દીધાં. લોકો દુઃખથી એટલાં બધાં કંટાળી ગયાં હતાં કે તેઓના સ્વભાવ ઉપર માઠી અસર થઈ હતી, અને તેઓએ સભ્યતા અને માણસપણું તજી દીધાં હતાં. કાઠીઆવાડ અને બીજા પ્રગણાનાં લોક પોતાની મિલ્કતને તથા છોકરાંને છોડી કચ્છના રણમાં થઈ સિંધમાં જતાં રહ્યાં, અને ત્યાં પૈસા આપીને તથા બીજી રીતે અનાજ મેળવી શક્યાં. પણ જેઓ છોકરાં છૈયાં સાથે નીકળ્યાં હતાં તેઓ ઘણાંખરાં (છોકરાં સુદ્ધાં) રસ્તામાંજ મર્ણ પામ્યાં. એ લોકની મોટી સંખ્યા કચ્છમાં રહેવાથી કચ્છમાં પણ તંગી ચાલી. આ વેળા અનાજની દુકાનો બંધ રાખવામાં આવી હતી, કારણ કે ભૂખ્યાં લોક જે હાથમાં આવ્યું તે લૂટી ખાવા લાગ્યાં હતાં. આ વરસે દોઢ કોરીનું બે પાટી અનાજ મળ્યું હતું. ચાર મહિના જબરૂ સંકટ ચાલ્યું, તે વખતમાં જમાદાર ફતેહમહમદે દેશલસરનું તળાવ બંધાવી મજુરી કરનારાઓને દરરોજનું અર્ધીપાટી અનાજ આપ્યું હતું. કારતક મહિનામાં બીજા દેશમાંથી અનાજ આવી પહોંચવાથી સુકાળ થયો, અને એક કોરીનું ૪ પાટી વેચાવા માંડ્યું. માંડવીમાં શા. શિવરામ સુંદરજીએ લોકોને ખાવાનું આપ્યું હતું, અને ખત્રી સુંદરજી, જે કોઇ તેને દરવાજે જતું તેને શેર ખજૂર અને થોડી ખાંડ તથા ઘી આપતો હતો. મુદ્રામાં મહમદ મીઆંએ અનાજની દુકાન ઉઘાડી હતી.

ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં અંગ્રેજ સરકારના લશ્કરે કચ્છમાં

ફતેહ મેળવી, તે પછી ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં એક મોટો દુકાળ ત્યાં પડ્યો હતો. ત્યારબાદ અંગ્રેજી લશ્કરને ભૂજમાં છાવણી કરી રાખ્યું. આ વરસમાં બહારથી નાશી આવેલા લોકોની સંખ્યા થોડા હતી. કોઇ ભૂખથી મરી ગયું નહોતું અને રીજન્સી ખાતામાંથી સખાવત તરીકે ખોરાક વહેંચવામાં આવતો હતો. દરબારી અનાજના જથામાંથી દર માણસને એક શેર, ખત્રી રતનશીના ઘરમાંથી દર માણસને અર્ધો શેર, અને મહેતા લક્ષ્મીદાસના ઘરમાંથી અર્ધો શેર એ પ્રમાણે અનાજ વહેંચાતું હતું. હમીરસરનું તળાવ ખોદવા જેઓ કામે લાગ્યાં હતાં તેઓને રોજ અર્ધો શેર અનાજ આપવામાં આવતું હતું. જે જે ઠેકાણે પાણી જણાયાં ત્યાં કુવા ખોદી વાવણી કરવામાં આવી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૩૪ નું વરસ કચ્છમાં તંગીનું હતું, પણ કુવા ખોદેલા હતા તેથી તથા જમીન અને દરિઆને મારગે દેશાવરથી અનાજ આવી પહોંચવાથી તંગીમાં ઘટાડો થયો હતો.

આ વરસમાં દરકોરીનું ચાર પાટી અનાજ વેચાતું. ઇ. સ. ૧૮૩૯ અને ઇ. સ. ૧૮૪૧–૪૨ એ વરસો તંગીનાં હતાં. એ વખતમાં રાવ દેસલજીએ ગરીબોનાં પેટ ભરવા અંગ ઉપર નાણાં ધીરી કેટલીક વાડીઓ બંધાવી, તથા હમીરસર અને દેસલસર તળાવો પૂરાં કરાવ્યાં. એ તળાવ તૈયાર કરવામાં બેથી ત્રણ હજાર માણસો કામે લાગ્યાં હતાં. એ માણસોમાંથી મોટાને પાટી અને છોકરાને અર્ધી પાટી પ્રમાણે અનાજ મળતું હતું. એ તળાવોનું કામ ત્રણ વરસ સૂધી ચાલુ રહ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૪૬, ૧૮૪૯, અને ૧૮૫૪નાં વરસો પણ તંગીનાં હતાં. આ સાલોમાં વરસાદ થોડો થયો હતો, અને તેથી પાક પણ થોડોજ ઉતર્યો હતો. એ વરસોમાં દરબારે

ઘણી સખાવત કીધી હતી. દર કોરીનું ચારથી છ પાટી અનાજ વેચવામાં આવ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૬૧ નું વરસ દુકાળનું હતું. તે વેળા રાવ પ્રાગમલજીએ પોતાનો અનાજનો ભંડાર ઉઘડાવી દરકોરીનું પાંચથી છ પાટી અનાજ વેચ્યું હતું. દેસલસર અને હમીરસરનાં તળાવો ગળાવવાનું કામ પાછું શરૂ કર્યું. અને મજુરોમાંથી જે મોટી ઉમ્મરનાં હતાં તેમને એક પાટી અને છોકરાંને અરધી પાટી પ્રમાણે અનાજ આપ્યું હતું. ખેડુતો પાસેથી જે કર લેવામાં આવતો હતો તે આ વરસે પાછો આપવામાં આવ્યો, અને બીજા દેશોમાંથી જમીનને રસ્તે જે અનાજ આવતું તે ઉપર લેવાતી જકાત પણ માફ કરી.

ઇ. સ. ૧૮૬૨, અને ઇ. સ. ૧૮૬૭ નાં વરસો દુકાળનાં નહોતાં પણ કેટલાંક કારણોને લીધે અનાજ મોંઘું થયું હતું. ખેડુતો, ગરાશીઆઓ વેપારીઓ, અને મજુરોનો વહિવટ ઘણો વધવાથી તેઓને એ મોંઘવારીને લીધે થોડું ખમવું પડ્યું, પણ જેઓથી કામ ન થઈ શક્યું, અને જેઓ વેપાર ન ચલાવી શક્યા, તેઓને માટે દરબારના અનાજના ભંડાર ઉઘાડી દરકોરીએ ચાર પાટી પ્રમાણે વેચવામાં આવ્યું હતું. વળી દરબારી નોકરોના પગાર વધાર્યા, અને માંડવી, મુદ્રા તથા બીજાં બંદરોમાં લેવાતી ફૂરતીની અને બીજી જકાતો કેટલાક વખત સૂધી બંધ કરી, અને ગરીબોને ઓછા ભાવે ફૂટક અનાજ વેચવા સારૂ બહાર ગામથી અનાજ મંગાવવાને શાહુકારોને ઉત્તેજન આપ્યું.

ઇ. સ. ૧૭૪૬ થી ઇ. સ. ૧૮૬૭ સૂધી કચ્છમાં જે જે દુકાળ પડ્યા તથા તેની સાથે જે જે તંગીઓ પડી, તે વરસોમાં જૂદું જૂદું અનાજ એક રૂપિઆનું કેટલા તોલા વેચાતું તે નીચેના કોઠા ઉપરથી જણાશે.

વરસ.	૧૭૪૬	૧૭૫૬	૧૭૬૫	૧૭૭૩	૧૭૮૨	૧૭૯૦	૧૮૧૨	૧૮૧૪
ઘઉં.	૧૭૪૧	૧૬૬૮	૨૪૭૧	૨૫૫૫	૨૩૧૮	૧૨૫૨	૫૧૩	૯૬૮
બાજરી	૧૨૯૮	૧૯૨૨	૩૭૫૪	૩૦૮૨	૩૪૮૨	૧૪૧૩	૭૦૨	૯૨૪
કોરદ?	,,	૨૦૦૨	,,	૩૭૫૪	૪૨૯૦	૨૧૪૫	૬૬૮	૧૧૧૨
મગ.	૧૦૯૨	૧૪૮૩	૩૭૫૪	૨૬૧૧	૨૪૦૨	૧૫૦૧	૫૫૬	૮૮૩
જુવાર.	૧૬૦૧	૩૩૩૭	,,	૩૫૫૪	૪૦૩૮	૧૫૦૧	,,	૯૧૦
કપાશીઆ	૩૯૨	૭૩૫	,,	૧૧૪૪	૮૫૮	,,	,,	,,
ઘી.	૧૭૪	૧૪૮	૨૫૦	૨૧૧	૨૨૨	૧૪૮	,,	,,
તેલ.	૩૩૩	૩૨૪	૭૫૨	૩૬૪	૫૯૦	૩૩૬	,,	૨૨૯
સાઠી ચોખા	૧૬૦૧	૧૭૯૯	૨૧૪૬	૧૩૬૫	૧૭૬૫	૧૨૦૧	૮૧૧	૯૩૮
સફેદ ચોખા	,,	,,	,,	,,	,,	,,	૫૯૪	,,
જેરા?	૧૭૬૬	૪૪૪૯	૧૦૦૧	,,	,,	૨૯૦૨	૭૫૦	૧૦૭૨
અજીઆ	,,	,,	,,	,,	,,	,,	૧૩૯૩	૧૧૫૫
ચણા.	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	૯૩૯
અડદ.	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
અરચીઆ(?)	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
તુમ્બરની દાળ.	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,

વરસ.	૧૮૩૩	૧૮૩૮	૧૮૪૦	૧૮૪૧	૧૮૪૫	૧૮૪૮	૧૮૫૬	૧૮૬૦	૧૮૬૭
ઘઉં.	૧૩૬૫	૧૩૯૬	૧૪૩૦	૧૩૬૫	૧૫૦૫	૧૮૧૬	૧૭૬૬	૮૧૧	૭૭૫
બાજરી	૧૩૦૫	૧૦૭૨	૧૫૦૧	૧૫૪૦	૧૫૦૧	૨૬૬૯	૧૭૬૬	૮૮૯	૮૫૯
કોરદ?	૨૯૦૦	૧૫૦૧	૧૬૨૩	૧૧૫૫	૧૮૧૬	૨૪૦૨	૨૫૦૨	૧૧૧૨	૧૦૩૭
મગ.	,,	૧૫૦૧	૧૧૧૨	૧૯૦૧	૧૪૬૫	૧૮૧૬	૧૭૬૬	૯૩૮	૭૪૩
જુવાર.	,,	૧૮૧૬	૧૫૦૧	૧૨૭૮	૨૨૨૪	૨૪૦૨	૨૪૦૨	,,	૯૭૪
કપાશીઆ	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
ઘી.	,,	૧૨૧	,,	,,	,,	૧૮૨	૧૯૧	૧૧૯	૬૩
તેલ.	૩૪૮	,,	૨૬૭	,,	,,	૩૪૮	૩૦૮	,,	૧૬૮
સાઠી ચોખા	૧૩૬૫	૯૩૯	૧૧૫૫	૧૦૩૫	૧૨૫૧	૧૫૦૧	૧૫૮૦	૯૧૦	૭૬૩
સફેદ ચોખા	,,	,,	૮૦૦	,,	૯૭૬	,,	૧૧૫૫	,,	૫૬૨
જેરા?	,,	૧૫૦૧	૧૦૧૬	૧૫૦૧	૨૦૩૬	૩૩૩૭	૨૧૪૫	૧૫૪૦	૧૧૦૮
અજીઆ	૨૭૩૦	૧૫૮૦	૧૫૪૦	૧૫૮૦	૧૮૨૦	,,	,,	,,	૭૬૬
ચણા.	૧૫૦૧	૧૮૮૩	,,	,,	૧૫૪૦	૨૧૪૫	૧૪૩૦	૯૬૮	૬૯૦
અડદ.	,,	,,	,,	૧૪૩૦	,,	,,	,,	,,	૫૬૭
અરચીઆ(?)	૧૩૦૫	૯૩૮	૧૩૬૫	,,	,,	૧૩૬૪	,,	,,	૫૯૮
તુમ્બરની દાળ.	૧૩૦૫	,,	,,	૧૧૫૫	,,	,,	,,	૬૮	૧૩

ઇ. સ. ૧૮૩૪ના એશિઆટિક જરનલમાં મુંબાઈ ગેઝેટની સત્તા ઉપરથી જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, એ સાલના અરસામાં કચ્છમાં દુકાળ પડયો હતો. તે વખતે રાવનો પ્રધાન જે રેસિડેંટના હાથમાં એક રમકડાની માફક હતો તેણે બધું અનાજ અને જાનવેરોનો ચારો એક હાથે કરી લીધો હતો. એ પ્રધાનનું નામ લખમીદાસ હતું. એની આવી ક્રૂર ચાલને માટે સઘળી વરણના લોકો એને ધિક્કારતા. ગરીબોનાં લોહી ચૂસી ચૂસીને પોતાને માટે પૈસો એકઠો કરનાર એ માણસ હતો.

પ્રકરણ ૪ થું.

દક્ષિણ દેશમાં (મહારાષ્ટ્રમાં) પડેલા દુકાળ.

ખાન દેશમાં પડેલા દુકાળ.

આ ભાગ પહેલાં પેસ્વાના હાથમાં હતો, અને તેમાં સિંધીઆ તથા હોલ્કરની મિલ્કતો હતી. ઇસ્ટ ઈન્ડિઆ કંપની તેની આવકનો તે વખતનો કંઈક થોડો ભાગ લેતી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૦૨–૩માં પાણી તથા અનાજ વગેરેનું ઘણું સુખ હતું, પણ ફક્ત એદાદી તથા અંધેરને લીધે તંગી પડી હતી. એનું કારણ એ હતું કે સિંધીઆ અને હોલ્કરનાં માણસોએ એ પ્રાંતમાં લૂંટ પાડી સઘળે ઠેકાણે નાશ વાળ્યો હતો, તેમજ પિંઢારાઓએ ગામડાં લૂંટી બાળીને ઉગેલા પાકનો નાશ કર્યો હતો. વળી આ જબરી લૂંટમાં ભીલ લોકોએ પણ ભાગ લીધો હતો. આવું એકદમ નુકસાન થવાથી એક રૂપિઆનું એક શેર અનાજ વેચાવા લાગ્યું. દક્ષિણ અને હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોની આ વખતે એટલી માઠી હાલત હતી કે, ત્યાંથી આ પ્રાંતમાં અનાજ લાવી

શકાય તેમ નહોતું. આ વરસે ઘણાં લોક તંગીથી તથા મરકીથી નાશ પામ્યાં અને ઘણાંક પોતાનાં ઉજડ થયેલાં ઘરબાર છોડીને દેશાવર ખાતે નાઠાં તે પાછાં ફર્યાંજ નહિ. આ સાલમાં પેસ્વા સરકારે લોકોના છૂટકારાના ઉપાયો લેવા સારૂ વિંચૂરકર સરદારને ખાસ અમલદાર કરાવ્યો હતો. તેણે સરકારના હૂકમથી દેશમાં આવતા માલ ઉપરની જકાત લેવાતી બંધ કરી અને લોકો પાસેથી લીધેલું મહેસૂલ પાછું આપ્યું. તેમજ ત્યાંથી બહાર ગામ ખાતે જતું અનાજ અટકાવ્યું અને લોકોની જરૂરીઆતને માટે બધે ઠેકાણે એક સરખા ભાવ રખાવ્યા. વળી આરબો, ભીલો, અને એવાજ બીજા ધાડપાડુઓ લૂંટ ચલાવતા હતા તેમને અટકાવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૦૪માં એ પ્રાંત શાન્ત થયો, પણ દુકાળને લીધે ઉત્પંન થયેલું સંકટ પંદર મહિના સુધી ચાલુ રહ્યું.

ઇ. સ. ૧૮૨૪–૨૫નું વરસ ઘણી તંગીનું હતું. એ વરસમાં વરસાદનાં થોડાંજ ઝાપટાં પડયાં હતાં, પણ ગયેલી તથા આવતી મોસમો ઠીક નિવડી તેથી લોકોને સંકટ થોડું પડયું હતું. જમીનનું મહેસૂલ પાછું આપવા ઉપરાંત આ સાલમાં બીજા ઉપાયો લેવાની સરકારને જરૂર પડી નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૩૨ અને ઇ. સ. ૧૮૪૫નાં વરસો ઘણાં તંગીનાં હતાં. એ વરસોમાં વખતસર વરસાદ પડયો નહિ તેથી લોકો ઘણાં દુઃખી થવા લાગ્યાં. સરકારે ૩૬૧૭૬૭૭ અને ૬૪૭૮૪૫ રૂપિઆ એ બે સાલોમાં મહેસૂલનાં ઉઘરાવેલાં નાણાંમાંથી પાછા આપ્યા હતા. એ વરસોમાં બજારમાં અનાજના ભાવ શા પ્રમાણે હતા તે જણાયું નથી.

ઇ. સ. ૧૮૬૨ અને ઇ. સ. ૧૮૬૬માં વરસાદ બરાબર પડયો હતો, પણ અમેરિકામાં લડાઈ ચાલવાથી રૂ-

ના ભાવ વધી ગયા હતા. તેથી ઘણુંકરીને બધા ખેડુતો કપાસ વાવવા પાછળ મંડયા. માટે અનાજ ઘણું થોડું પાક્યું; પણ રેલવેના અને બીજાં હજારો કામ ઉપર લોકો ધંધે લાગેલાં હતાં તેથી તેઓને રોજ પેટિયું (ખાવાનું) મળતું એટલે અનાજની તંગી તેમને જણાઈ નહિ.

ખાનદેશમાં જૂદાંજૂદાં વરસોમાં ખોરાકની જણસો એક રૂપિઆની કેટલા શેર વેચાઈ હતી તેનો કોઠો.

	૧૭૬૫	૧૭૬૯	૧૭૭૩	૧૭૭૫	૧૭૭૯	૧૭૮૨	૧૭૮૩	૧૭૯૦	૧૭૯૧	૧૭૯૩	૧૮૦૫	૧૮૧૦
ઘઉં.	૨૪	૨૫	૧૫॥।	૧૯।	૨૬	૩૨	૩૨	૧૨॥।	૧૨॥।	૨૯॥	૧૪	૧૬
બાજરી.	૨૫	૨૨	૧૫॥	૧૯॥।	૨૧॥	૩૨	૩૬	૧૩	૧૬	૪૦	૧૪	૧૬
ચણા.	૨૫	૦	૧૪॥।	૨૮	૩૨	૦	૦	૯॥	૦	૦	૦	૦
તુએર.	૨૧॥	૨૫	૧૩।	૨૦॥	૨૦	૦	૩૬	૬	૦	૧૯॥	૦	૮
નાગલી.	૪૫	૨૪	૨૪	૧૭	૪૮	૦	૦	૧૬	૦	૦	૦	૦
તેલ.	૮	૯	૭	૬।	૯	૯॥	૯	૪।	૫॥।	૯।	૫	૮
ઘી.	૨॥	૨॥	૨	૨॥	૨	૩	૩	૨॥	૨	૩।	૩।	૦
ગોળ.	૦	૧૩।	૭	૬॥	૧૬	૧૬	૧૬	૮	૭॥	૮	૩	૧૧
ચોખા.	૦	૧૬	૯	૧૩।	૧૫	૧૬	૧૬	૬	૯	૨૮	૫	૮
જુવાર.	૦	૦	૦	૦	૪૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦

અહમદનગરમાં પડેલા દુકાળ.

આ તાલુકો અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યા પછી ત્યાં કોઈ જબરો દુકાળ પડ્યો નથી. દંતકથા પરથી એટલું જણાયછે કે ૪૦૦ વરસની વાત ઉપર અહિંઆં બાર વરસ સૂધી દુકાળ પડ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૯૨માં અહમદનગર જીલ્લાના દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગો જેવા કે જામખેડ, પારનેર, આકોલા, સંગમનેર ઇત્યાદિ તાલુકામાં અનાજના ભાવ ઘણા વધી જવાથી લોકોએ ઘણું સંકટ વેઠ્યું હતું. આ વેળા અનાજ રૂ૧)નું ૬ શેર હતું.

ઇ. સ. ૧૮૦૩–૪નો દુકાળ સર્વ ઠેકાણે પથરાઈ ગયો હતો. સાંભળવા પ્રમાણે એ દુકાળમાં ઘણાં મોત નિપજ્યાં હતાં. ઘરડાં માણસ એવું કહેછે કે ફક્ત અહમદનગર શહેરમાં છ હજાર માણસ મરણ પામ્યાં હતાં. કેટલાક તાલુકામાં દુકાળ હતો તેનું કારણ હોલ્કરના લશ્કરની અને પિંઢારાઓની લૂંટ કહેવાય છે. એ લુંટારૂઓ પોતાના ઘોડા તથા હાથીઓને ખવરાવવા ઉગતો લીલો પાક ખેંચી ગયા. વળી એઓએ વખારો પણ લૂંટી લીધી અને મોસમમાં વાવવા જેટલું પણ અનાજ રહેવા દીધું નહિ.

એજ જીલ્લાનો નીચલો હેવાલ લોકોને પૂછપરછ કરી કૃષ્ણરાવ વિઠ્ઠલ વિંચૂરકરે મેળવેલો છે.

કહેછે કે બીજા બાજીરાવ પેશ્વાના હૂકમથી વિઠોજી હોલ્કરને મારી નાખ્યો હતો, તેથી જશવંતરાવ હોલ્કર અતિ કોપાયમાન થયો અને એક મોટું લશ્કર તથા પિંઢારાઓની ટોળી સાથે ચઢી આવ્યો. તેણે નર્મદાથી કૃષ્ણાનદી સૂધી લૂંટ ચલાવી હતી. ગોદાવરીની બંને બાજુનાં ગામડાં હોલ્કરના હૂકમથી ફતેસિંગ માને અને શાહ અહમદખાન

પઠાણે તારાજ કરી નાખ્યાં, અને દરેક લોકો પાસેથી મારફાડ કરી વેરો લીધો. તેઓ ઠેકાણે ઠેકાણે અનાજ હતું તે સઘળું લૂંટી ખાતા, તેમજ પોતાના ઘોડાઓને ખવરાવી દેતા; એમ કરતાં જેટલું અનાજ વધતું તેમાંથી લેવાય તેટલું સાથે લેઈ બાકી રહે તેનો નાશ કરી ચાલ્યા જતા. આમ કરવાથી જબરો દુકાળ ચાલ્યો ને અનાજ બહુ મોઘું થયું; તે એટલે સૂધી કે રૂપિઆ એકના અરધો શેર ઘઊં મળવા લાગ્યા. લોકો અનાજ ખરીદ કરી ઘેર લઇ જતા તે વેળા ઘરમાં ભરાઇ રહેલા ભૂખ્યા લોક એકદમ નીકળી આવી તરાપ મારી તે લૂંટી લેતા, અથવા તો અનાજને માટે ખૂન પણ કરતા. લોકો એટલી માઠી હાલતમાં આવી પડયાં હતાં કે જમીનમાંથી જે કંઇ પાલો ઉગતો તે ખાતાં, અને જો કંઇથી સડેલા ઘઊં મળતા તો તેનો લોટ એવા પાલામાં ભેળતા કે જેથી તેની (પાલાની) વાસ ઝાઝી ના આવે. આંબલીનાં પાતરાંને સફેત માટી સાથે ભેળી લાહી જેવું કરી ખાતા અને એટલેથી પણ પૂરૂં થયું નહિ ત્યારે પોતાનાં વહાલાં છોકરાંને મારી ખાવા લાગ્યા હતા. માતાઓ પોતાની છોકરીઓને વેસ્યાને ઘેર વેચવા મંડી હતી! બ્રાહ્મણો જેવા ઊંચી વરણના લોક ગાયનું, તથા મુસલમાનો ડુક્કરનું માંસ ખાવાને ધિક્કારે છે, તે તેઓ આ વખતે ખાવા લાગ્યા હતા. લાખો માણસ ખોરાક નહિ મળવાથી તથા દરદી થવાથી મરણ પામ્યાં હતાં. મોટાં શેહેરોમાં રસ્તાઓ મૂડદાંથી ભરેલા દેખાતા. જેઓ જીવતાં રહ્યાં તેઓમાં એટલી તાકાદ ન હતી કે મૂડદાંને ઊચકી દાટી કે બાળી આવે. નાનાં ગામડાં તો તદન-જ તારાજ થઈ ગયાં હતાં. આ દુષ્ટ કાળનું મહાસંકટ પૂર જોસમાં ત્રણ મહિના સૂધી ચાલુ રહ્યું હતું.

આ વખતે ઉત્તરે નર્મદા, દક્ષિણે કૃષ્ણા, પશ્ચિમે, સૈ-

હ્યાદ્રિ પહાડની હાર અને પૂર્વે નિઝામના રાજ્યનો મૂલક એ સઘળા વિસ્તારની જમીનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે દુકાળ પથરાઈ ગયો હતો. આ ભાગોમાં એક સરકારની સત્તા ચાલતી નહોતી તેથી છૂટકારાના ઉપાયો લેવાઇ શકાયા નહિ; તેથી ત્યાંથી ઘણાં લોકો નાશી ગૂજરાત ગયાં, અને ત્યાં પોતાનો જીવ બચાવવા લાગ્યાં હતાં. એટલું છતાં વરસાદની તંગી નહોતી. કુવા, તળાવ અને નદી નાળાં પાણીથી ભરેલાં હતાં, અને ઢોરને સારૂ ઘાસ પણ જોઇએ એટલું હતું, તેથી તેમનું દૂધ માણસને વધારે મદદગાર થઇ શક્યું હતું. વણજારાઓ પોઠીઓની મારફતે જથાબંધ અનાજ ગૂજરાતથી લાવ્યા હતા. કેટલીક અનાજની વખારો જે દુસ્મનની આમળ બચી ગઇ હતી તે આ વખતે ઉઘાડી તેમાંનું અનાજ લોકોના કામમાં આણ્યું હતું. થોડે દહાડે ગૂજરાત તરફ નાશી ગયેલાં લોકો પણ પાછાં ફર્યા હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં અહમદનગર ઇંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યું તે વખતે ઘોડાઓને ખવરાવવાની ચંદી નહોતી; પણ અહમદનગરના કિલ્લામાંથી મેજર જનરલ વેલસ્લીને હાથ અનાજના મોટા જથાનો એક ભંડાર આવ્યો હતો.

આ વખતે દક્ષિણમાં તંગી ચાલી હતી. પેંઠના રાજ્યે આ વખતે ઘણું ખમ્યું હતું. ત્યાં બે વરસ સૂધી દુકાળ ચાલ્યો તે વખતે બીજા પ્રાંતોમાંથી અનાજ મંગાવ્યું હતું, પણ રસ્તામાંથી ભીલ લોકોએ તેને લૂંટી લીધું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૨૪ ની સાલમાં ચાર મહિના સૂધી કેટલુંક સંકટ ચાલ્યું હતું. મેથી આગષ્ટ માસ સૂધી વરસાદ પડયો ન હ, તે વખતે એક રૂપિઆનું આઠ શેર અનાજ વેચાયું હતું. એ વખતે ત્યાં (પેંઠના રાજ્યમાં) બારસો માણસ મર્ણ પામ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૪૫–૪૬ માં વરસાદ થોડો પડયો, અને

અનાજ એક રૂપિઆનું ત્રણથી ૪ પાયલી મળવા લાગ્યું. એ સંકટ ૭ મહિનાથી વધારે ચાલ્યું નહોતું. એ વખતે પણ હજાર માણસો મર્ણ પામ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં પેંઠમાં તંગી પડી ત્યારે અનાજ રૂપિઆ ૧) નું ત્રણ પાયલી વેચાયું હતું, અને ૫૦૦ માણસ મર્ણ પામ્યાં હતાં. અહમદનગર જીલ્લાના જામખેડ તાલુકાના ખરદા ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં અને ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં અનાજના ભાવ શા પ્રમાણે હતા. તે બાબાજી શીવલાલ મારવાડી, અને વિઠલ બાપુજી તાકભાતના ચોપડામાંથી નીચે પ્રમાણે જણાયછે.-

ઈ. સ. ૧૮૦૨.

તુવેરની દાળ.	એક રૂપિઆની	શેર	૫॥।
ઘઉં....	,,	,,	૨॥। થી ૫
ચણા.	,,	,,	૧૯॥ થી ૫॥
જુવાર.	,,	,,	૧૬॥ થી ૫॥
મગ.	,,	,,	৬॥ થી ૫॥
અડદ.	,,	,,	૧૧

ઈ. સ. ૧૮૦૪.

તુવેરની દાળ.	એક રૂપિઆની		શેર	৬ થી ૪।
ઘઉં.	,,	,,	,,	૪ થી ૧।
ચણા.	,,	,,	,,	૩॥ થી ૨॥
બાજરી.... ...	,,	,,	,,	৬॥ થી ૪
જુવાર.	,,	,,	,,	૭ થી ૪॥
અડદ.	,,	,,	,,	૫ થી ૪।

† ચાંદોર પ્રગણામાં પડેલા દુકાળ.

(મહાદેવ સોનદેવ દેશપાંડેના કહેવા ઉપરથી)

આ પ્રગણામાં ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં દુકાળ પડ્યો હતો. એ વખતે પાક તો સારો થયો હતો પણ હોલ્કરનાં લશ્કરે અને પિંડારા લોકોએ લુંટ ચલાવી હતી તેથી અનાજની તંગી આવી. અને રૂપિઆ એકનું પોણો શેર અનાજ મળવા લાગ્યું હતું. આ દુકાળ એક વરસ સુધી ચાલ્યો હતો, અને લોકો અનાજને બદલે બટાટા, ભાજી પાલો, વનસ્પતિનાં બીઆં, છાશ અને દૂધ ઉપર રહેતાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં ત્યાં દુકાળ પડ્યો તે વખતે અનાજના ભાવ નીચે પ્રમાણે હતા.—

બાજરી.	રૂપિઆ એકની	શેર.	૩॥
જુવાર.	... ...	,,	૩॥
ચણા.	... ...	,,	૩
ચોખા.	... ...	,,	૩

આ વરસમાં એટલે દુકાળની ત્રતુમાં આશરે નવ હજાર માણસ મર્ણ પામ્યાં હતાં. શાહુકારોએ આ વખતે દરેક માણસને પાશેર અનાજ આપ્યું હતું. આ સાલમાં પેશ્વાની સરકારે કાંઇ મદદ કીધી નહોતી, પણ અંગ્રેજ સરકારે જુવાર મંગાવી વેચી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં લોકો મરી ન ગયાં પણ સંકટ ઘણું વેઠયું હતું. લોકોના છૂટકારાની કાંઈ મદદ થઇ નહોતી. વેપારીઓએ અનાજ મંગાવી વેચ્યું ખરૂં પણ તે સૌ સૌની મરજી મુજબ વેચ્યું હતું. સરકારે મહેસુલ પાછું આપ્યું હતું. એ વરસમાં અનાજના ભાવ નીચે પ્રમાણે હતા.

† ચાંદોર અથવા ચાંદવડ એ નાશક જીલ્લામાં છે.

બાજરી. રૂ૧) ની શેર ૧૦. ચણા. રૂ૧) ના શેર ૯॥
ઘઉં. " ના " ૧૦. અડદ. " " " ૯॥ થી ૧૦
તુવેરની દાળ રૂ૧)ની શેર ૧૧.

‡ સીનર તાલુકામાં પડેલા દુકાળ.

(દાજી નારાયણ દેશપાંડેએ આપેલા હેવાલ ઉપરથી.)

ઇ. સ. ૧૭૯૩–૯૪માં આ પ્રગણામાં દુકાળ પડયો તેનું કારણ એ હતું કે વરસાદ જલદી ન પડયો. એ સાલમાં †ખરીફનો પાક થયો નહોતો, પણ પછવાડેથી વરસાદ પડવાથી *રવીનો પાક થયો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૦૩–૪માં પડેલો દુકાળ હોલ્કરના લશ્કરે લૂંટ પાડી તેથી હતો. આ સાલમાં એક રૂપિઆનું ત્રણ શેર અનાજ વેચાયું હતું. મૂકા અને હીરૂ પિંઢારાઓએ લૂંટ પાડી અનાજનો નાશ કર્યો હતો. છ મહિના સૂધી દુકાળ જબરો ચાલ્યો હતો. ઘણાં લોકો જંગલી ઝાડપાલો અને તેવાંજ ફળ ઉપર ગુજરાન કરતાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૭૯૩માં કેટલીક જાતના અનાજના ભાવ નીચે પ્રમાણે હતા.—

ઘઉં,	એક રૂપિઆના.	શેર.	૪.
બાજરી	"	"	૫.
ચણા	"	"	૪.
ચોખા	"	"	૩.
જુવાર	"	"	૬,
દાળ	"	"	૩.
નાગલી	"	"	૬.

‡ સીનર અથવા સિન્નર એ પણ નાશક જીલ્લામાં છે.
† ચોમાસાનો. * શિયાળાનો.

† શ્રીગોન્દાના મામલતદારે આપેલો હેવાલ.

ઇ. સ. ૧૩૯૬થી ૧૪૦૮ સૂધી એક મોટો દુકાળ કરનાટક દેશના દક્ષિણ ભાગમાં પડયો હતો. કીરતારામ રાજાએ દેવીને ભોગ આપ્યો અને તે ભોગ તેણે ખોરાકના આકારમાં માગ્યો. આ માગણીથી રાજા ધ્રુજ્યો અને જણાવ્યું કે આખું રાજ્ય તે દેવીનું છે. આ ઉપરથી બાર વરસ સૂધી વરસાદ ન પડયો અને જબરી તંગી ચાલી હતી. આ સાલમાં અનાજ એક રૂપિઆનું એક શેર વેચાયું હતું. એ દુકાળમાં ૮૦ માઇલ સૂધીનાં ગામડાં વેરાન થયાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૭૯૧–૯૨–૯૪ માં લોકોએ બળવો કરીને સઘળી વસ્તુઓનો નાશ કર્યો તેથી દુકાળ ચાલ્યો હતો. આ દુકાળમાં લોકો કોગળિયાથી ઘણાં મુઆં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૦૪માં હોલ્કરના લશ્કરે લૂંટ ચલાવી હતી તેથી દુકાળ પડયો હતો. એ સાલમાં રૂપઆિ એકનું બશેર અનાજ વેચાયું. અને ત્યારબાદ દસ શેર વેચાયું હતું. એ સાલમાં લોકોનાં મરણ પણ થયેલાં જણાય છે. લોકોના છુટકારાને વાસ્તે કશી ગોઠવણ કરવામાં આવી નહોતી.

ઇ. સ. ૧૮૪૫માં વરસાદની તંગીને લીધે દુકાળ પડયો હતો. એ વેળા અનાજ એક રૂપિઆનું દશ શેર વેચાતું હતું. આ વખતમાં લોકોનાં મર્ણ થયાં હોય એવું જણાયું નથી.

† શ્રીગોન્દા એ અહમદનગર તાલુકામાં છે, પણ ત્યાંના મામલતદારે આપેલી હકીકત કરનાટક પ્રાંતની એટલે મદ્રાસ ઈલાકાની જણાય છે. દેવીને ભોગ આપ્યો વગેરે હકીકત વહેમીઓએ કલ્પેલી હશે. જ્યારે કાંઈ અનિવાર્ય આપત્તિ આવી પડે ત્યારે તેને દેવ દેવીઓના કોપનું નામ આપવાનો રિવાજ આપણા દેશમાં સાધારણ થઇ ગયેલો હતો. હાલ પણ અજ્ઞાન માણસો એ જક પકડી રહ્યાછે અને ભોગ બળિદાન વગેરેનો ક્રિયા કરે છે.

પેંઠના મામલતદારે આપેલો હેવાલ.

આ ઠેકાણે ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં હોલ્કરના લસ્કરે લૂંટ પાડવાથી ત્રણ મહિના દુકાળ ચાલ્યો હતો. નાગલી (બંટી) પહેલાં દોઢ મહિના સૂધી રૂ ૧)ની ૦॥ શેર અને પાછળથી એક શેર વેચાઈ હતી. તંગીનાં માર્યા કેટલાંક માણસો ગુજરાતમાં જતાં રહ્યાં હતાં, અને જેઓ બાકી રહ્યાં તેઓ બતકો, કૂકડાં, અને ગાયો. ભેંસો તથા બીજાં જાનવરો ઉપર જીવ્યાં હતાં જેઓને એ ખોરાક ન મળ્યો તેઓએ માણસોને બાફીને ખાધાં હતાં. એ ત્રણ વરસે દુકાળ પછી સુકાળ થયો ત્યારે લોકો બહારગામ ખાતેથી પાછાં ફર્યા હતાં. છૂટકારાના કશા ઉપાય લેવાયા નહોતા તેથી હજારો માણસ મરી ગયાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૨૪માં વરસાદની તંગીથી દુકાળ ચાલ્યો અને તે પાંચ છ મહિના સૂધી ચાલુ રહ્યો, પણ પાછળથી સુકાળ થયો હતો. એ વેળા રૂપિઆ એકની ૮ શેર નાગલી વેચાઇ હતી. એ દુકાળમાં આશરે બારસો માણસો મરી ગયાની ગણતરી કરવામાં આવી છે. ઘણાં લોકો ઝાડનાં મૂળિયાં ઉપર જીવ્યાં હતાં. છૂટકારાના કાંઈ ઉપાય લેવાયા નહોતા.

ઇ. સ. ૧૮૪૫માં વરસાદ ન પડવાથી છ મહિના સૂધી દુકાળ ચાલ્યો તે વખતે અનાજ રૂપિઆ એકનું બાર શેર વેચાતું, અને એક હજાર માણસ મરણ પામ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૫૪માં પણ વરસાદ ન વરસવાથી દુકાળ પડ્યો હતો. આ સાલ ખોરાક વગર ૫૦૦ માણસો મરણ પામ્યાં હતાં.

સૈયદ મિરઅલી જે અહમદનગરનો જાગીરદાર હતો તેણે જણાવ્યું છે કે, તેનો †ખડ દાદો એક પુસ્તકમાં લખી ગયો છે કે ઇ. સ. ૧૭૯૦માં એક રૂપિઆનું ૩ થી

†બાપનો દાદો.

૪ શેર સૂધી અનાજ વેચાયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૦૩માં એક મોટો દુકાળ પડ્યો હતો, તે વેળા દરેક જાતનું અનાજ રૂ ૧)નું એક શેર વેચાયું હતું. જેઓ પાસે પૈસા ઘણા હતા તેઓએ ભૂખથી દુઃખ ખમ્યું, અને જેઓ ગરીબ હતાં તેઓ તો તદન ભૂખથી મરણ પામ્યાં. કેટલાંકે તો પોતાનાં છોકરાં રાંધી ખાધાં હતાં! કિલ્લાની ખાઇની આસપાસ માટી નાંખવા સારૂ ગરીબોને કામે લગાડી દરરોજ ૦॥ શેર અનાજ આપવામાં આવ્યું હતું.

પુનામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૯૨–૯૩ માં વરસાદ ન પડવાથી ખરીફ પાક થયો નહિ, અને અનાજ રૂ૧)નું ૪ શેર વેચાયું હતું. અકટોબરમાં વરસાદ થવાથી રવીનો પાક થયો, પણ તે પૂરતો નહોતો. એ વખતે પેશ્વાએ નિજામના રાજ્યમાંથી અનાજ મંગાવ્યું હતું. સારા નસીબે પાણીની તંગી હતી નહિ, તોપણ લોકો દેશ છોડી જતાં રહ્યાં હતાં, અને ઘણાં તંગીથી મુઆં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં હોલ્કર ચઢાઈ કરી આવ્યો તેથી અનાજ મોંઘું થઇ ગયું અને બાર મહિના સૂધી એક રૂપિઆનું એક શેર વેચાયું હતું. આ વરસ પેશ્વાની સરકારે બહારથી અનાજ મંગાવી લોકોમાં વેચ્યું હતું અને ખેડુતોને જમીનનો કર માફ કીધો હતો. આટલું છતાં ઘણાં લોક તંગીથી મર્ણ પામ્યાં હતાં, તેમજ કેટલાંક કોગળિયાથી મુઆં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૨૪–૨૫ માં વરસાદ પડ્યો નહિ અને ખરીફનો પાક નિષ્ફળ ગયો. એ વર્ષ પણ ઇ. સ. ૧૭૯૨ના જેવુંજ હતું, પણ અનાજ છ થી દશ શેર વેચાયું હતું. સરકારે આ વરસે મહેસૂલ પાછું આપ્યું હતું, અને તે ઉપરાંત કાંઈ વધારે ઉપાય લેવાની જરૂર રહી નહોતી.

ઇ. સ. ૧૮૨૪–૨૫ માં તંગી ચાલી, અને અનાજ ૧૦ થી ૧૨ શેર વેચાયું. ઇ. સ. ૧૮૪૫–૪૬ માં પણ તંગી હતી; એ વરસમાં ઇંદાપુર તાલુકામાં મહેસૂલના રૂપિઆ છ હજાર ખેડુતોને પાછા મળ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૬૨–૬૩ થી તંગી ચાલવા માંડી હતી, પણ અરસપરસ લોકોનો વહેવાર છૂટો હોવાથી તથા થોડાજ ભાગ ઉપર તંગી પથરાવાથી દુકાળ જેવું લાગ્યું નહોતું.

ઇ. સ. ૧૮૬૬–૬૭ માં ભીમથડી અને ઇંદાપુર તાલુકામાં મહેસૂલના ઍંશી હજારથી વધારે રૂપિઆ સરકારે પાછા આપ્યા હતા. વળી એ ઉપરાંત ગરીબોને કામે લગાડવા બીજા વીસ હજાર રૂપિઆની સરકારે બક્ષિસ કરી હતી.

સતારામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૯૨માં વરસાદ વરસ્યો નહિ તેથી દુકાળ પડયો હતો. એ વખતે રાજદરબારી ગૂચવાડો તથા બીજું સંકટ દુકાળને વધારનાર થઇ પડયાં હતાં. અનાજ રૂ ૧) નું એક શેર વેચાયું હતું. પેશ્વાએ મદદ કરી હતી, પણ જાહેર બાંધકામો બંધાવી લોકોના છૂટકારાના ઉપાય લીધા હોય એવું લાગતું નથી. ઇ. સ. ૧૮૦૩માં નિજામના રાજ્યમાંથી અને ગૂજરાતમાંથી દુકાળના દુઃખથી પીડાતાં લોક સતારામાં આવ્યાં તેથી ત્યાં તંગી પડી હતી. ખોરાકની એટલી તાણ ચાલી હતી કે માણસ માણસને ખાવા લાગ્યાં હતાં. અનાજ રૂપિઆ એકનું એક શેર વેચાયું હતું. પચીસ હજાર માણસો પંતપ્રતિનિધિ રાસ્તીની મદદ મેળવવાની આશાએ વાઇમાં આવ્યાં હતાં અને ત્યાં દશ હજાર માણસો મર્ણ પામ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૨૦માં અનાજ રૂ ૧)નું પાંચ શેર વેચાયું હતું. અને લોકો તંગીને લીધે નગર અને કોલાપુર જતાં રહ્યાં હતાં.

—oOo—

*બારસી તાલુકામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૩૯૬માં આ તાલુકામાં જે દુકાળ પડયો હતો તે દુર્ગાદેવીનો દુકાળ કહેવાય છે. એ દુકાળ આખા હિંદુસ્તાનમાં પસરી ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૪ માં પેશ્વા અને નિજામ વચ્ચે લઢાઈ ચાલતી હતી, એ સાલમાં સહેજ સાજ વરસાદ પડયો હતો. આ વખતે ઘણું અનાજ લુંટાઈ ગયું અને જે પાક ઉગી નીકળેલો હતો તેનો પણ લશ્કરે નાશ કીધો, તેથી તે એક રૂપિઆનું દોઢ શેર વેચાતું હતું. પેશ્વા સરકારે લોકોના છૂટકારાના કાંઇ ઉપાય લીધા નહોતા.

ઇ. સ. ૧૮૦૩માં તંગી ચાલી તે વખતે અનાજ રૂપિઆ એકનું ૧૫ શેર મળતું હતું. આ વેળા પેશ્વાએ લોકોને ખોરાક આપ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૨૪-૨૫માં પડેલા દુકાળ વખતે કડબ (ઘાસ) ના પૂળા રૂ ૧)ના દસ વેંચાતા હતા, અને ઘણી તંગી ચાલવાથી ઘણાં ઢોર મરણ પામ્યાં હતાં. આ સાલમાં સરકારે જમીનનું મહેસૂલ પાછું આપ્યું હતું.

†પંઢરપુર અને સાંગોલા તાલુકામાં પડેલા દુકાળ.

વૃદ્ધ માણસોના કહેવા પરથી જણાય છે કે અહિયાં પહેલવહેલો દુકાળ ઇ. સ. ૧૩૯૬ માં પડ્યો હતો. એ દુકાળ બાર વરસ સૂધી ચાલ્યો હતો અને એને દુર્ગાદેવીનો દુકાળ કહેતા હતા; એ દુકાળ નર્મદાની દક્ષિણે હિંદુસ્તા-

*એ તાલુકો સોલાપુર જીલ્લામાં છે.

†આ બે તાલુકા સોલાપુર જીલ્લામાં છે.

નનો જેટલો ભાગ આવ્યોછે તેટલા ભાગ ઉપર ફરી વળ્યો હતો. આ વરસે વરસાદ પડ્યોજ નહોતો. લોકોના છૂટકારાના શા ઉપાય લેવામાં આવ્યા હતા તે જણાયું નથી.

ઇ. સ. ૧૪૬૦ માં બીજો દુકાળ પડ્યો હતો; એ દુકાળનો ચિતાર દામાજીપંતઆખ્યાન એવા નામની કવિતા રૂપી એક વારતામાં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યોછે.–

દામાજી એક બ્રાહ્મણ હતો અને પંઢરપુરથી ૧૨ મૈલને છેટેના મૂલકમાં મોગલ રાજ્ય તરફથી તેને મહેસૂલનો અમલદાર ઠરાવેલો હતો. ‡મંગળવેઢામાં તેણે અનાજનો મોટો જથો એકઠો કીધો હતો, તે ઠેકાણે દુકાળ ચાલવાથી સેંકડો બ્રાહ્મણો ત્યાં ગયા અને દામાજીએ સરકારી અનાજની વખારોમાંથી અનાજ આપી તેમનું પાલણ કર્યું; પણ તેથી મોગલ પાદશાહ ગુસ્સે થઇ ગયો, અને તેને સજા કરવા પોતાની આગળ પકડી લાવવાનો હૂકમ કર્યો. પંઢરપુરના દેવ વિઠોબાને દામાજીના આ સારા કામને માટે સજા પામતો જોતાં દયા આવી, તેથી તે દેવ દામાજીની ખાતર એક મહારના વેષે પાદશાહના દરબારમાં દિલ્હી ગયો અને જેટલું અનાજ દામાજીએ બ્રાહ્મણોને મફત આપ્યું હતું તેટલાના પૈસા ચૂકવી આપ્યા.† હજુસૂધી મંગળવેઢામાં ગામડાના બ્રાહ્મણો દામાજીનું ઘર અને અનાજ ભરી રાખવાના કોઠારોની જગા બતાવેછે. આ દુકાળ વરસાદ ન આવવાથી પડ્યો

‡ એ દક્ષિણ મરાઠા દેશના સાંગલી સંસ્થાનમાં એક કસ્બો છે.

†બહુચરાજીએ કૂલડીમાં માય તેટલી રસોઈથી મોટું સૈન્ય જમાડ્યું, અને શ્રીકૃષ્ણે નરસિંહ મહેતાની હુંડીના રૂપિઆ વેપારી વેષે ચૂકવી આપ્યા તથા મામેરૂં કર્યું, એવાં આખ્યાનના જેવુંજ આ પણ દેવના ચમત્કારનું અદ્‌ભૂત આખ્યાન છે.

હતો, અને તે એક વરસ સૂધી ચાલ્યો હતો. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના બીજા ઘણા ભાગમાં એ દુકાળ ફેલાયો હતો.

ઇ. સ. ૧૫૨૦ ની સાલમાં પણ એવોજ દુકાળ પડ્યો હતો. એ દુકાળ પડવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે પરાયા રાજાના લશ્કરે ચઢી આવી અનાજ અને પાકનો નાશ કર્યો હતો. છૂટકારાના શા ઉપાય લીધા હતા તે, તથા અનાજના ભાવ શા પ્રમાણે હતા તેની વિગત મળતી નથી.

ઇ. સ. ૧૭૯૧માં પણ દુકાળ પડ્યો હતો. એ વર્ષે કરણાટકમાં જબરૂં સંકટ હતું. દક્ષિણમાં અરધો પાક નિપજ્યો હતો, પણ કરણાટકથી ભૂખે મરતાં લોકો આવી પડવાથી આહિં પણ તંગી ચાલી હતી. એ વખતે લોકો બેધડક ચોરી કરતા હતા, અને તેઓને સરકાર તરફથી સખત સજા કરવામાં આવતી. આ સંકટ ચાર મહિના ચાલ્યું હતું. છૂટકારાના કાંઈ ઉપાય લેવાયા નહોતા. એ સાલમાં અનાજ રૂ૧)નું ૩ શેર વેચાયું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૦૨માં દેશમાં લૂંટફાટ ચાલુજ રહી, કારણકે સિંધીઆનું લશ્કર ચડી આવ્યું હતું. એ વરસમાં પાકનો નાશ થયો અને સંખ્યાબંધ લોકો મરણ પામ્યાં. આમ થવાથી જે દુકાળ પડ્યો તે ખાનદેશ, દક્ષિણ અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ફરી વળ્યો. ઘણાં લોકો ખોરાક વગર જીવ ખોઇ બેઠાં. પંઢરપુરના એક અમલદારે ઘણા દિવસ સૂધી ગરીબ લોકોને ખવડાવ્યું હતું. આ દુકાળ ત્રણ મહિના સૂધી સખત ચાલ્યો હતો, અને અનાજ રૂ ૧)નું ૩ શેર વેચાયું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૧૮માં પંઢરપુર, બારસી, તુલજાપુર અને આસપાસના તાલુકાઓમાં થોડો ઘણો દુકાળ પડ્યો હતો. આ વખતે બાજીરાવના લશ્કરે ચડી આવી ઘણો નાશ કર્યો

હતો. વળી †બાલેઘાટ આગળ તદન પાક ન થયો તેથી ઘણી તંગી ચાલી હતી. બારસીના ગોનગદ નામે એક પૈસાદાર શાહુકારને ઘેર જે ગયું તેને તેણે ખોરાક આપ્યો હતો. આ સાલમાં હજારો માણસ મર્ણ પામ્યાં હતાં. આ તરફ આવું સંતાપજનક દુઃખ પહેલ વહેલુંજ જણાયું હતું. દુકાળનું જોર એટલું ચાલ્યું કે અનાજ રૂપિઆ એકનું ૩ થી ૪ શેર વેચાવા લાગ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૨૪માં ભીમા નદીથી ગોદાવરી નદી સૂધી પંઢરપુર અને આસપાસના તાલુકાઓમાં થોડો ઘણો દુકાળ પડ્યો હતો. આ વખતે સિંધીઆની સરકારે અને ઘોન્ડદેવ શાહુકારે ગરીબોને અનાજ આપ્યું હતું. આ દુકાળ એક વરસ ચાલ્યો અને અનાજ રૂપિઆ એકનું ૬થી ૮ શેર વેચાયું હતું. આ દુકાળ વરસાદ વખતસર ન આવવાથી પડ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૩૨માં વેળાસર વરસાદ ન આવવાથી દુકાળ પડ્યો હતો, અને તે ૧૫૦ ચોરસ મૈલના વિસ્તારના મૂલકમાં પ્રસર્યો હતો. ભૂખના દુઃખથી ત્રાસ પામીને ઘણાં લોક ઘરબાર છોડીને જતાં રહ્યાં હતાં. મદદ તરીકે સરકારે જમીનનું મહેસૂલ લોકોને પાછું આપ્યું હતું. સોલાપુરમાં એક બ્રાહ્મણે તથા શાહુકારે અને મારવાડીએ ઘણાં અઠવાડિઆં સૂધી ગરીબ લોકોને ખવરાવ્યું હતું. વિરોગના ગોંધેએ હમેશની માફક સખાવત કીધી હતી. સરકારે ગરીબ લોકોને રોજી આપવા સારૂ જાહેર બાંધકામ શરૂ કરી તેમાં તેમને કામે લગાડ્યાં હતાં. આ દુકાળ ૯--૧૦ મહિના સૂધી ચાલ્યો હતો અને અનાજ રૂ ૧)નું ૫થી ૬ શેર વેચાયું હતું.

† અહમદનગર જીલ્લાના જામખેડ તાલુકામાં આવેલી ડુંગરાની એક હારનું એ નામ છે.

દક્ષિણમાં પડેલા દુકાળ સંબંધી પરચૂરણ હકીકત.

રાજા રતનસિંગ જાદવરાવ માલીગાવકર જણાવે છે કે, ઇ. સ. ૧૭૮૭ માં દક્ષિણ દેશમાં જબરો દુકાળ પડ્યો, ત્યારે ઇંદ્રરાજાને આરાધવા પેસ્વાએ બ્રાહ્મણોને કામે લગાડ્યા હતા.‡ ગરીબોને ભિક્ષા આપી ને મોટી સખાવત કરી હતી, અને એ ઉપરાંત ખેડુતો પાસેથી ઉઘરાવેલું મહેસૂલ તેમને પાછું આપવા સાથે તેમને જોઈતાં બીજાં કેટલાંક નાણાં ધીર્યાં હતાં. વળી ગાંમડાંનાં લોકોને લશ્કરી નોકરીમાં દાખલ કરી તેના બદલામાં પૈસા આપ્યા હતા.

રઘનાથરાવ વિઠ્ઠલ વિંચૂરકર કહેછે કે ઇ. સ. ૧૮૦૨માં જ્યારે દુકાળ પડ્યો ત્યારે અનાજ રૂપિઆ એકનું ૦॥ શેર વેચાયું હતું. ગાયકવાડે જંગલમાં પહેરેગીરો મૂક્યા હતા તેઓને ત્યાંથી ખસેડી ભૂખે મરતા લોકોને જંગલી ફળ ફળાદિ ઉપર જીવવાની તક આપી હતી. મુંબાઇના શાહુકારોએ અને નાના ફડનવીસની બાઇએ લોકોને જમાડવાની ધર્મશાળાઓ ઉઘાડી હતી. આ સાલ નર્મદા નદીથી તે પંઢરપુર સૂધીના વિસ્તાર ઉપર દુકાળ પથરાઇ ગયો હતો. સરકારે છૂટકારાના ખાસ ઉપાયો લીધા નહોતા. આ વખતે તંગીને લીધે જોરાવર માણસ નબળાંને મારી લૂંટી લેતાં. આ દુકાળ લગભગ આખા દક્ષિણ દેશમાં લાગુ પડેલો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૨૪ના દુકાળે ફક્ત પુના, નગર, ખાનદેશ અને સોલાપુર જીલ્લાઓમાં દેખાવ દીધો હતો. એ સાલમાં

‡પુરાણાદિ હિંદુગ્રન્થોમાં એવું કહેલુંછે કે ઇંદ્ર એ સ્વર્ગનો મહારાજાછે, અને અગ્નિ, વાયુ, મેઘ વગેરે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કરેછે. ઇંદ્રને આરાધવાથી તે પ્રસંન થઇ મેઘને (વરસાદને) પૃથ્વીપર વરસાવેછે એમ આગળના લોક માનતા હતા.

પુનાની આસપાસ સો માઇલ સૂધી તંગી ફરી વળી હતી. એ વરસ ખરડિયાનું ગણાતું હતું. મોસમ શરૂ થતાં વરસાદ પડ્યો, પણ પછી બંધ થઇ ગયો હતો. વળી દસરાને દિવસે ઘણો પડ્યો તેથી અકળાઇ રહેલા લોકોએ ફરીથી અનાજ વાવ્યું પણ પાક નીપજ્યો નહિ. એ વરસમાં સરકારે લોકોની પાસેથી કર વેરા અને મહેસૂલ લીધું નહોતું.

ઇ. સ. ૧૮૬૩થી ઇ. સ. ૧૮૭૦ સૂધી અનાજના ભાવ ચઢતા હતા, અને લોકો ઘણી મહેનતથી રોજી મેળવી શકતા હતા. સરકારે પોતાના નોકરોને પગાર ઉપરાંત વધારે દરમાયો (મોંઘવારી) આપ્યો હતો તથા લોકોની રોજીને માટે નવાં ખાતાં કાઢી નવાં કામ શરૂ કર્યાં હતાં.

દક્ષિણ મરાઠા દેશ (દક્ષિણ માહારાષ્ટ્ર) માં પડેલા દુકાળ.

કોલાપુરમાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૮૧૭માં કોલાપુરમાં પડેલા દુકાળ વખતે લોકો કરદીના પાક ઉપર જીવવા લાગ્યાં હતાં તેથી તેને "કરદી દુકાળ" કહે છે.

ઇ. સ. ૧૮૦૪માં દુકાળ નહતો, પણ ભૂખે મરતાં લોકોની પુષ્કળ સંખ્યા બાહારથી આવવાથી અહિંઆં દુકાળ જેવું થઇ પડ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૩૧–૩૨ અને ઇ. સ. ૧૮૫૪-૫૫માં વરસાદની તંગીને લીધે દુકાળ પડ્યા હતા. એ વખતે સરકારે લોકોને મજુરીએ લગાડ્યાં હતાં, અને વેપારીઓએ ગરીબોને કાચું અનાજ અને રાંધેલો ખોરાક આપવા માંડ્યો હતો. આ ઠેકાણે અંગ્રેજ સરકારનો પગ પેસારો થયો તેની

આગમજ એક રૂપિઆનું સવાશેર અનાજ મળતું હતું. કોઇ કોઈવાર મરેઠા લશ્કરે એ તાલુકાનો મોટો ભાગ વેરાન કરી નાંખેલો જણાય છે. એ વખતે દરેક જાતનું અનાજ એક રૂપિઆનું દોઢ શેરથી બેશેર વેચાતું હતું, અને લોકો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યાં હતાં. શિવાજી મહારાજાએ તથા હિમ્મત બહાદુર. ભીમ બહાદુર અને બીજા સરદારોએ રાંધેલો ખોરાક લોકોને ખવરાવ્યો હતો. બીજા તાલુકાઓ કરતાં દુકાળની બાબતમાં કોલાપુર ભાગ્યશાળી ગણાય છે.

બેલગામમાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૮૭–૮૮થી ઇ. સ. ૧૭૯૫–૯૬ સૂધી વરસાદ ન આવવાથી તથા તીડનાં ટોળાં ઉતરી પડવાથી આ ભાગમાં દુકાળ ચાલ્યો હતો; તેમાં તેનું જોર ઇ. સ. ૧૭૯૧–૯૨માં જબરૂ હતું. ગોદાવરી નદીની આસપાસની જગાઓના લોકો દુકાળના સંકટથી અહિંઆં નાશી આવ્યાં હતાં. અનાજનો ભાવ એટલો વધી ગયો હતો કે તે મળવું મુશ્કેલ થઈ પડતું. ઊંચ વર્ણોના શ્રીમંત લોકો પૈસા મળવા છતાં અનાજ ન મળવાથી તથા માંસ વગરે ખપમાં ન લેવાથી ઝેર ખાઇ મર્ણ પામ્યા હતા. ગરીબ લોક ઝાડનાં મૂળિયાં, જંગલી પાલો, અને મુએલાં જાનવરોનું માંસ ખાઈ ગુજરાન ચલાવતા હતા. *ગોદકાના તાલુકા અને શહેરમાંજ ફક્ત ૧૫ હજાર લોક મર્ણ પામ્યાં હતાં. એક સ્ત્રીએ પોતાના બાળકનો ભક્ષ કરેલો જણાયો છે. એ સ્ત્રીને સરકારે એક જબરી ભેંસની સાથે બાંધી ઘસડાવી મારી નંખાવી હતી. આ વખતે સરકારે છૂટકારાના કાંઇ ઉપાયો લીધેલા

*ગોદકા શહેર અથવા તાલુકો બેલગામ જીલ્લામાં નથી, પણ ગોકાક છે.

ડૉ. પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર

જણાયા નથી. જાગીરદારોએ પોતાની શક્તિ માફક ખાનગી સખાવત કરી હતી, પણ બહાર દેશાવરથી અનાજ મંગાવવાનાં કંઇ સાધનો નહોતાં.

ઇ. સ. ૧૮૦૨–૩ અને ઇ. સ. ૧૮૦૪–૫માં દુકાળ ચાલ્યો, એ વખતે ગોદાવરી તરફથી લોકો દોડી આવ્યા હતા; કારણકે તે તરફ વરસાદ પડ્યો ન હતો. આથી અહિંઆં ઘણી તંગી ચાલી. વળી પેશ્વાના લશ્કરે ચઢાઇ કરી સઘળા અનાજનો નાશ કરી નાંખ્યો, તેથી સામટા સંકટને લીધે જેમ ૧૭૮૭-૮૮માં લોકોએ દુઃખ ખમ્યું હતું તેમજ હમણાં પણ તેમને વેઠવું પડયું. સરકારે દુઃખ ટાળવાના કશા ઉપાય લીધા ન હતા.

કલાદગી જીલ્લામાં પડેલા દુકાળ.

આ જીલ્લામાં ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં દુકાળ પડ્યો હતો એવું લોકોના કહેવા ઉપરથી માલૂમ પડે છે. આ વરસમાં વરસાદ પડ્યો નહોતો તથા પાછલા વરસના અનાજનો જથો પણ નહતો. સરકારે છૂટકારાના ઉપાયો કંઈ લીધા હોય એવું જણાયું નથી. વળી લશ્કરના ચડી આવવાથી લોકોએ ઘણું સંકટ વેઠ્યું હતું, અને ઘણાં માણસ ખોરાક વગર મર્ણ પામ્યાં હતાં. એ દુકાળને "દોગી બુરા"† કહેવામાં આવ્યો હતો. "દોગી" નો અર્થ "માથાની ખોપરી" અને "બુરા" નો અર્થ "દુકાળ" થાયછે. એટલે એનો અર્થ એવો નીકળે છે કે "મૂડદાં દાટી કે બાળી ન શકાય (ખોપરીઓ રખડતી રહે) એટલી જબરી મરકી ચલાવનાર દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં વરસાદ ઠીક પડ્યો હતો, ને પાક પણ સારો થયો હતો, પણ પિંઢારા લોકોનાં ધાડાં પડયાં હતાં

† એ શબ્દો કાનેડી ભાષાના છે.

તેથી દુકાળ પડ્યો હતો. આ વરસમાં રૂ૧) નું ૪ થી ૮ શેર અનાજ વેચાયું હતું, અને વિજાપુર તાલુકામાં તો રૂ૧) નું દોઢશેર અનાજ મળતું હતું. બાગલકોટ પ્રગણામાં કેટલાક વેપારીઓએ ભૂખે મરતાં લોકોનાં પેટ ભર્યાં હતાં. આ વેળાનું દુઃખ ઘણુ મોટું હતું અને તંગીથી ઘણાં લોક મર્ણ પામ્યાં હતાં. એ દુકાળને "રાગી બુરા" કહેછે, કારણ કે એ વખતમાં લોકે રાગી ખાવા માંડી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૧૯–૨૦ માં વરસાદની તંગીથી મુદ્દેબિહાલ, હીપરગી, ઈન્દિ, વિજાપુર અને માંગોલીમાં ૬ થી ૯ મહિના સૂધી દુકાળ ચાલ્યો હતો. નિજામના રાજ્યનાં ભૂખડુ લોક પણ અહિં ઉતરી પડયાં હતાં. એ વખતે જુવાર રૂ૧) ની ૧૨ થી ૧૬ શેર વેચાઈ હતી, અને તંગીને લીધે કેટલાંક જાનવરો તથા માણસો મુઆં હતાં. ભૂખે મરતાં લોકો આમલીના ચિચોડા ખાવા લાગ્યાં હતાં. સંકટ ટાળવાના કશા ઉપાયો લીધેલા જણાયા નથી.

ઇ. સ. ૧૮૨૪–૨૫ માં ઇન્દિ, મુદ્દેબિહાલ, માંગોલી, અને હીપરગી તાલુકાઓમાં વરસાદની તંગીવિના દુકાળ પડ્યો હતો, અને જુવાર રૂ ૧) ની બે શેર પ્રમાણે વેચાઇ હતી. સારા ભાગ્યે એ દુકાળમાં મોત થયાં નહોતાં. સંકટ દૂર કરવાનાં કશાં પગલાં ભરેલાં જણાયાં નથી.

ઇ. સ. ૧૮૩૨–૩૩ માં વરસાદની તંગીથી ઉપલા તાલુકાઓ ઉપરાંત બાગલકોટ, વિજાપુર, હુનગુન્દ, અને બાદામી એ તાલુકાઓમાં પાક ન થવાથી દુકાળ પડ્યો હતો. એ વખતે ત્યાં જુવાર રૂ૧) ની ૧૬ શેર મળતી હતી. સબ કલેક્ટર મિ. આરબઠનાથે લોકોને મફત અનાજ આપ્યું હતું, અને રસ્તા બાંધવાને લોકોને કામે લગાડયાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૬૩–૬૪થી ઇ. સ. ૧૮૬૬–૬૭ સૂધી વ-

રસાદની તંગીથી પાક સારો નીપજ્યો નહિ, પણ સોલાપુરથી અનાજનો મોટો જથ્થો આવવાથી લોકોને ઘણું સંકટ જણાયું નહોતું. એ વરસોમાં જાહેર બાંધકામ સારૂ સરકારે દસહજાર રૂપિઆ આપ્યા હતા.

ધારવાડ જીલ્લામાં પડેલા દુકાળ.

આ જીલ્લામાં ઇ. સ. ૧૭૯૧-૯૨માં જબરો દુકાળ પડયો હતો અને તે " દોગી બુરા "† એવા નામે ઓળખાતો હતો. એ દુકાળમાં લોકો ઝાડનાં પાંતરાં તથા ડીંડવાં ખાવા લાગ્યાં હતાં. પુરૂષો પોતાની સ્ત્રીઓ અને છોકરાંને વેચવા તૈયાર થયા હતા. દંબલ ગામથી જણાવવા પ્રમાણે ત્યાં બાર વરસ સૂધી વરસાદ નહોતો પડયો અને ત્રણ વરસ તો મુદ્દલ પાક થયોજ નહોતો. હુબલી, દંબલ, અને કલઘતજી એ તાલુકા તે વખતે મહીસૂરની સરકારના અમલ તળે હતા, અને તે સરકારે પોતાના અનાજના કોઠાર હુબલીમાંથી લેઇ લીધા હતા, પણ તવંગર લોકો ગરીબોને અનાજ પૂરૂં પાડવા લાગ્યા હતા. એ વખતે દસ આના ને ચાર પાઈએ ૧ શેર એટલે ૭૦ તોલા અનાજ વેચાયું હતું, અને ઘણાં લોકો રસ્તે રસ્તે ભીખ માગતાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં બીજો દુકાળ પડયો. એ દુકાળ વિષે શિગામના દેશપાન્ડેને સવિસ્તર યાદ છે. પંઢરપુર અને વિજાપુર તરફના ભૂખડુ લોક એ ભાગમાં ઉતરી પડવાથી ત્યાં દુકાળ ચાલ્યો હતો. એને "બીઆન બુરા " એટલે ભયંકર દુકાળ કહેછે. એ વખતે અનાજ રૂપિઆ એકનું પાંચથી ૬ શેર વેચાયું હતું. ચિંતામન પતવરધનની સાથે તવંગરોએ મળી જઈ ગરીબોને ખવરાવ્યું હતું. આ વખતે

† એનો અર્થ પૃષ્ટ ૯૪ માં કલાદગીના દુકાળમાં જુઓ.

દેશી રાજ્યે છૂટકારાના કંઇપણ ઉપાય લીધા નહોતા.

ઇ. સ. ૧૮૩૨ માં કૃષ્ણા નદીની પેલી ગમના તાલુકાંઓમાં વરસાદ ન પડવાથી ત્યાંનાં ભૂખેમરતાં સંખ્યાબંધ લોકો અહિંઆં આવી લાગ્યાં તેથી દુકાળ ચાલ્યો હતો. હુબલીમાં રૂપિઆ એકનું ૭ શેર, અને દંબલમાં રૂપિઆ એકનું નવ શેર અનાજ વેચાયું હતું. એ વખતે કેટલાંક ગરીબ લોક ઘાસ ખાઇ જીવવા લાગ્યાં હતાં. હુબલીના તવંગરોએ અને આપારાવ લોખદીએ ગરીબોને મદદ કીધી હતી. સરકારે જકાત માફ કરી હતી અને તળાવ ખોદવાનાં તથા બીજાં કામો શરૂ કર્યાં હતાં, તેમાંથી ગરીબોને રોજી મળતી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં દુકાળ પડયો હતો, અને ધારવાડ તથા તેની પૂર્વે નવલગુન્દ, રોન, અને દંબલ તાલુકામાં ઘણું સંકટ ચાલ્યું હતું. એક પછી એક ખરાબ મોસમો આવતોજ ગઈ તેનું એ પરિણામ હતું. સરકારે ગરીબોને કામે લગાડવા સારૂ કેટલાંક જાહેર કામો ઊભાં કરી તે ઉપર ૪૦ હજાર રૂપિઆ ખર્ચ કરવાનો હૂકમ આપ્યો હતો, અને પાછળથી તે ઉપરાંત બીજા રૂ. ૩૫૦૦) વધારે આપ્યા હતા. વળી તેગુરથી ધારવાડને રસ્તે હરિહર સૂધીનો રસ્તો બાંધવા સરકારે પચાસ હજારની રકમ આપી હતી, અને અગત્ય પડે તો ધારવાડની અંદરનું એક મોટું તળાવ સુધારવા સારૂ ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટિને રૂપિઆ સોળ હજાર આપવા કબૂલ કર્યા હતા. દંબલ કસ્બામાંથી ઘણા રહેવાસી ઘરબાર છોડી જતા રહ્યા હતા. ત્યાંના તવંગરોએ અશક્ત લોકોને પાળ્યાં એટલુંજ નહિ, પણ ત્યાં ભારે વિપત્તિ ચાલી હતી તે છતાં ગરીબોને સારો આશરો આપ્યો હતો. ગદગમાં સુદીવાલુપાબુલીએ બે હજાર માણસોને બે મહિના સૂધી

ખાવાનું આપ્યું હતું. બેલારી, કલાદગી, અને બેલગામમાં અનાજ ઘણું મોઘું થવાથી તથા કોગળીઊં ચાલ્યું તેના ત્રાસથી લોકો ધારવાડ તાલુકામાં નાશી આવ્યાં હતાં. ખોરાક ખૂટવા સાથે લોકોને પાણીની પણ તંગી હતી અને કુવા તળાવ વગેરે અગત્યનાં નવાણ સૂકાઈ ગયાં હતાં. નવલગુન્દમાં જાજરા ચોખા રૂ ૧)ના ૧૩ શેર અને જુવાર રૂ ૧)ની ૩ા શેર મળવા લાગી હતી.

ધારવાડમાં જૂદા જૂદા અનાજના ભાવ.

જુવાર.	રૂ ૧)ની	શેર	૬
બાજરી.	,, ,,	,,	૫ા
સારી જાતના ચોખા.	,,	,,	૪ા
હલકી જાતના ચોખા.	,,	,,	૬
દાળ.	,,	,,	૪ા
કુલથી.	,,	,,	૬ા
ચણા.	,, ,,	,,	૩ા

આ કાળમાં ખાનગી સખાવત ઘણી થઇ હતી. છૂટકારાને માટે ત્રણ મહિનામાં એક લાખ રૂપિઆ ખરચાયાનો અડસટ્ટો કાઢવામાં આવ્યો હતો.

ઉત્તર કાનડામાં પડેલા દુકાળ.

આ તાલુકામાં વારંવાર તંગી પડતી હતી, પણ ઇ. સ. ૧૮૦૬માં જે દુકાળ પડ્યો હતો તે ઘણોજ સખ્ત હતો. એ વખતે ઘણાં લોકો જંગલી વનસ્પતિનાં મૂળીઆં અને ચોખાના ધોવરામણ ઉપર ગુજરાન કરતાં હતાં, અને ત્રણ હજાર માણસો ભૂખથી મર્ણ પામ્યાં હતાં. એ દુકાળ રત્નાગિરી, માટવાન અને પંઢરપુર સૂધી પ્રસર્યો હતો. અહિંઆં બીજા દુકાળવાળા ભાગોમાંથી જથાબંધ લોકો આવવાથી

તથા દેશાવરથી અનાજ આવી શક્યું નહિ તેથી બેહદ દુઃખ પડયું હતું. જે અનાજ લાવવામાં આવતું તે લુંટારૂઓ લૂંટી લેતા હતા, તેમજ બહારથી કોઇ અનાજ મોકલતું પણ નહોતું. છૂટકારાના આ વખતે જે ઉપાય લીધા તે એ હતા કે સરકારે અહિંનું અનાજ બહાર ગામ જવા દીધું નહિ પણ પોતેજ ખરીદ કરી મધ્યમ ભાવે વેચ્યું હતું, જમીનનું મહેસૂલ લીધું નહોતું, અને ખેડુતોને નાણાં ધીર્યા હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૭૬–૭૭નો દક્ષિણનો દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૮૭૭નું વરસ પૂરૂં થતાંજ દક્ષિણનો દુકાળ જેણે સઘળી પ્રકારની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૮૭૬માં કરી હતી તેનું ઘણું જોર વધ્યું. આ દુકાળને અટકાવવા તથા તેની સામે ચાંપતા ઉપાય લેવા મદ્રાસની સરકારે પોતાના ઇલાકામાં લીધેલી મહેનત અને બતાવેલી કાળજી કરતાં મુંબાઇના ગવરનર સર ફિલિપ વુડહાઉસની મહેનત અને કાળજી વધારે સરસ હતી, અને તેને માટે *વડી સરકારે તેનાં ઘણાં વખાણ કર્યા હતાં. આ વરસમાં દુકાળના સંબંધમાં ધોંડ અને મનમાર સૂધીનો, અને અમદાવાદથી અજમેર સૂધીનો રેલવે બાંધવાની કાંઈક ગોઠવણ ચાલતી હતી. વડી સરકારે સર રીચર્ડ ટેમ્પલને એ બંન્ને ઇલાકાઓના દુકાળની બારીક ખબર મેળવવા અને તેમાં ફરી ઉપાયો કામે લગાડવા સારૂ નીમ્યો હતો. શરૂઆતમાંજ દક્ષિણના પીડાતા નવ જીલ્લાઓ ખાતે જૂદી જૂદી જગાએથી અનાજના જથા આ-

*હિંદની સરકારે–ગવરનર જનરલ ઈન કૌંસિલે. જૂદા જૂદા ઇલાકાના ગવરનરો અને લેફ્ટેનેન્ટ ગવરનરો પોતપોતાના ઈલાકાની સરકાર કહેવાયછે, અને ગવરનર જનરલ ઈન કૌંસિલ તે બધાની ઉપરી–વડી સરકાર કહેવાય છે.

વી લાગ્યાથી ત્યાં અનાજ જે રૂપિઆ એકનું ૨૨ાા શેર મળતું હતું તે ૨૩ાા શેર મળવા લાગ્યું. જાહેર બાંધકામ ઉપર આ વેળા અઢી લાખ માણસ કામે લાગ્યાં હતાં, તેમાં વધારો થઇ બે લાખ નેવુ હજારની સંખ્યા થઇ હતી. વળી કોલાપુર અને દક્ષિણદેશનાં બીજાં મરેઠી રાજ્યોમાં, સાવંતવાડીમાં, અકલકોટમાં, અને ફલટનમાં મળી સાડાતેર હજાર માણસો કામે લાગ્યાં હતાં, અને તેઓ પાછળ પચાસ હજાર રૂપિઆ ખરચ થયા હતા.

આ વખતે દિલ્હીના શેનશાહી મેળાવડાની ભારે ગરબડ ચાલતી હતી, અને આગગાડી ઉપર જબરી દોડધામ થઇ રહી હતી, તેથી વેપારીઓના અનાજના જથા દરેક સ્ટેશને પડી રહી બગડી જતા હતા. એવું માલમ પડ્યું હતું કે વરસાદથી અને બીજી રીતે એક કરોડ રૂપિઆનો માલ રેલવેવાળાઓની કસૂરથી ખરાબ થયો હતો.

આ વખતે ખરાબ ખોરાકને લીધે લોકોમાં ઘણાં દરદ પેદા થયાં હતાં, અને હજારો માણસ મરવા લાગ્યાં હતાં; તેમજ એટલાં સંખ્યાબંધ ઢોર મરણ પામ્યાં હતાં કે કાંઇ સુમાર નહિ. દક્ષિણમાંથી આ વેળા છ લાખ માણસોબીજા મૂલકમાં જતાં રહ્યાં હતાં. ફકત સોલાપુર તાલુકામાંથીજ બે લાખ માણસ જતાં રહ્યાં હતાં. એમાંનાં ઘણાંખરાં લોક નિજામના મૂલકમાં, મધ્યપ્રાંત તરફ, અને પશ્ચિમઘાટ તરફ જવા ઉપરાંત મુંબાઈમાં આવ્યાં હતાં. જાહેર બાંધકામ પાછળ દર મહિને નવ લાખ માણસો કામે લાગશે, અને તેઓ પાછળ દુકાળ ચાલતા સૂધી એક કરોડ સોળ લાખનો ખરચ થશે એવી ગણતરી કાઢવામાં આવી હતી. મે મહિનાની શરૂઆત થઈ તેટલામાં દક્ષિણ ખાતે બાંધકામ ઉપર લાગનારાં માણસોની સંખ્યા સવાત્રણ લાખની થઇ હતી.

દક્ષિણ મરેઠાદેશમાં આ વખતે કોગળિઆનું જોર ઓછું થયું હતું. પણ સતારામાં તે વધારે જણાયલું હતું, અને ખાનદેશ ખાતે શીતળાનો રોગ ચાલતો હતો. નાના બાળકોને જીવતાં રાખવા સારૂ જૂદાં જૂદાં ખાતાં ઉઘાડી તેમાં તેઓનું પોષણ કરવા પાછળ અત્યાર સૂધી પોણા બે લાખ રૂપિઆનો ખરચ થયો હતો. કોઈ, કોઈ ઠેકાણે આ વખતથી સહેજ સાજ વરસાદ પડવા માંડયો હતો. દુકાળના મૂલકોમાં બહારથી જથાબંધ અનાજ ઘસડાઇ આવતું હતું. નજદીક પોણાત્રણ લાખ ટન‡ અનાજ ઇ. સ. ૧૮૭૬ના અકટોબર મહિનાથી ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના મે મહિના સૂધીમાં બહારથી આવ્યું હતું. તે છતાં કેટલાંક કારણોને લીધે અનાજ મોઘું મળતું હતું. અહમદનગર, પુના, સોલાપુર અને કલાદગી ખાતે ઢોરોની હાલત સારી નહોતી. બેલગામ અને ધારવાડ ખાતે વરસાદ પડવાથી અનાજ વાવવાનું કેટલુંક કામ ચાલુ થયું હતું. મે મહિનાની આખર સૂધીમાં જાહેર બાંધકામો ઉપર લાગનારાઓની સંખ્યા વધી સાડાત્રણ લાખ ઉપર આવી હતી, તેનું કારણ એ કે દેશની હાલત થોડીક સુધરેલી જાણી બહાર જતાં રહેલાં લોકો પાછાં આવ્યાં હતાં. એ કામ કરનારાઓમાં મોટો ભાગ ખેડુતો તથા ધંધાદારીઓનો હતો, અને તેમણે સરકારને એવી આશા આપી હતી કે સારો વરસાદ પડયે અમે બાંધકામ છોડી જઈશું.

આંધળાં અને શરીરે તદન અશકત લોકોનું પેટ ભરતાં એટલા વખત સૂધીમાં સરકારને નજદીક સવા લાખનો ખરચ થઈ ચૂકયો હતો. એ (મે) માસના છેલા ભાગમાં નજદીક દસ હજાર ટન અનાજ મુંબાઇથી દક્ષિણ ખાતે મોકલવામાં આવ્યું હતું એવું જાણવામાં આવ્યું છે.

‡એ અંગ્રેજી તોલ છે. એક ટનના આશરે ૬૧। મણ થાયછે.